

kleioe

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)
34e jaargang nr. 9 november

FREDDY

52 281

Aus dem
Constantin-Farbfilm
»Freddie
Tiere, Sensationen«

Vergangen
vergessen
vorüber

1993

Themanummer
bij het CE-onderwerp
'Duitsland' met materiaalkatern
'Bondsrepubliek in bronnen'

VGN

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord, *voorzitter (externe contacten, examenbureau/CEVO, vrouwen-geschiedenis, BAVO, internationale betrekkingen)*.
Louise Henriettestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872/38 53 669.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, *vice-voorzitter (contacten met historische verenigingen, congressen, Mavo/Vbo)*,
Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, *1e secretaris (externe correspondentie, Platform VVVO, internationalisering, publiciteit)*,
Patrijslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, *2e secretaris (interne contacten, PABO, Hoger Onderwijs)*,
Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, *penningmeester (financiën, ledenwerving, OAC, contacten Kleio)*,
Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen.
Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (*buitenlandse contacten, Atlantische Onderwijscommissie, Havo/Vwo, studiereizen*),
Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448 - 16 86.

M. Otten (*volwasseneneducatie, PR, beroepsonderwijs, Clomatica, ledenwerving*),
Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen.
Tel. 05750 - 42160 (privé),
05700 - 70825 (werk).

L.M.I.V. Nolet, (*didactiviteiten, lerarenopleiding, nascholing*),
Reestraat 32, 6531 JM Nijmegen.
Tel. 080 - 550749 (privé),
080 - 459827 (werk).

VGN-fax: 070 - 38 53 669

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1993 bedragen de contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10 f 90,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn) en studenten f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lessen, de school en de categorie waartoe u behoort.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met katern voor leerlingen

Redactie

W.G.J. Rongen, *voorzitter*,
Antillen 4, 3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 892580
J.A. de Ruiter, Almelo.

B. Engbers, Utrecht.
I.D. Verkuil, Hilversum
H.J.C. Termeer, Nijmegen.
R.P. Slotboom, Utrecht.
J.L.G. van Oudheusden, Waalwijk.

Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg 5, 7602 JC Almelo.
Tel. 05490 - 60 987.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1993 kost een abonnement:
Nederland en België f 90,-
Buitenland f105,-
Buitenland inclusief extra porto luchtpost f130,-
Losse nummers f9,50

Informatie over het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.

Prijzen:

1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Informationen
zur politischen Bildung 233

Die Teilung Deutschlands
1955 bis zur Einheit

Informationen
zur politischen Bildung 232

Die Teilung Deutschlands
1945-1955

De twee tijdschriften uit de serie 'Informationen zur politischen Bildung' bij dit nummer van KLEIO worden u gratis aangeboden door het Goethe-Institut in Amsterdam.

Ze maken deel uit van een serie van zes waarin de periode na de Tweede Wereldoorlog in Duitsland aan de orde komt. U zult er veel zaken in tegenkomen, die ook een plaats hebben in de stofomschrijving van 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871-1990'. Verder zijn een uitgebreide literatuurlijst en lessuggesties opgenomen.

Titels:

'Die Teilung Deutschlands 1945-1955' (nr. 232)
'Die Teilung Deutschlands 1955 bis zur Einheit' (nr. 233)
'Die Entstehung der Bundesrepublik Deutschland' (nr. 224)
'Die Bundesrepublik Deutschland 1949-1955' (nr. 168),
1955-1966 (nr.176) en 1966-1974 (nr.191)

U kunt de ontbrekende exemplaren bestellen door f9,- over te maken op postgiro 1354516 t.n.v. C. Bogaerts-Stoopman te IJsselstein. Geeft u bij uw overschrijving aan welke nummers u al heeft!!! Ook het hele pakket is verkrijgbaar, gireer daarvoor f12,50.

In dit nummer:

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrante (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

4 Friedrich Ebert, de eerste president van de Republiek van Weimar - J. Koch
De vroege dood van de eerste rijkspresident op 28 februari 1925 was een tragische gebeurtenis. Ebert had de republiek geleid tijdens de uiterst moeilijke jaren na de Eerste Wereldoorlog en de eenheid van het rijk weten te bewaren. Hij verdiende meer dan hoon tijdens zijn leven en een staatsbegrafenis na zijn dood.

10 De eerste en tweede Duitse nationale staat. Een vergelijking van de historische dimensies van de nationale vereniging in 1870 en 1990 - O. Dann
In zeven stellingen zette Prof.dr. Otto Dann tijdens de nascholingsdag in Leiden overeenkomsten en verschillen tussen 1870 en 1990 uiteen. Zijn lezing werd vertaald door W. Rongen.

14 Bondsrepubliek in bronnen - W. Rongen en R. Slotboom
Aan de hand van de stofomschrijving, die een uiterst ruime keuze biedt om het een en ander met behulp van authentiek materiaal te verduidelijken, is een bronnenkatern samengesteld waarin enkele ontwikkelingen op politiek, cultureel en economisch gebied in West-Duitsland aan de orde komen. Deze recente geschiedenis komt in veel schoolboeken nog niet zo uitgebreid aan bod en verdient zeker de aandacht.

Inhoud bronnenkatern:

- Bron 1 t/m 4 Denazificatie
- Bron 5 t/m 7 Politieke partijen
- Bron 8 t/m 12 Democratisering
- Bron 13 Buitenlandse politiek
- Bron 14 Cultuur
- Bron 15 Economie

15 Een hecht bolwerk. Gezinspolitiek in de Bondsrepubliek Duitsland in de jaren vijftig - R. Leusink en A. Ribberink
Waar bleef de kordate, zelfstandige Duitse vrouw van de laatste oorlogsjaren en de eerste tijd erna, die in haar eentje het gezin draaiend had gehouden? Voor de Duitse politici bestond zij niet. Moeder hoorde thuis!

En verder

- 19 In 't kort en recensies**
- 22 Kleiokrante**

Friedrich Ebert

Jeroen Koch

'Eines Tages wird ein anderer mann aus einer anderen Partei, vielleicht aus einer reaktionären staatsstreichlüsternen Partei an dieser Stelle stehen'.

Met deze woorden waarschuwde de SPD, Eberts' eigen partij, in 1919 tegen de grote bevoegdheden die de president in de nieuwe republiek van Weimar kon uitoefenen.

Wie was deze eerste president en hoe gebruikte hij zijn mogelijkheden?

Jeroen Koch, verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de RU Utrecht, gaat in op de persoon en het werk van Friedrich Ebert, die de moeilijke taak had het verslagen en failliete Duitsland weer op te bouwen.

Friedrich Ebert.

Friedrich Ebert werd in 1871 geboren in Heidelberg. Op de dag van zijn geboorte, 5 februari, was het Duitse keizerrijk 18 dagen oud. Friedrich was nummer vier in een gezin dat uiteindelijk zes kinderen zou tellen. Eberts moeder was protestants, zijn vader was katholiek. De kinderen werden katholiek opgevoed. Eberts vader was kleermaker, patroon van een klein bedrijfje. Het was een alleszins bescheiden komaf.

Vanwege de armoedige omstandigheden waarin het gezin verkeerde, konden de kinderen niet studeren. Die droom van Friedrich Ebert, hij wilde namelijk wel graag studeren, ging dus in rook op. Ebert werd zadelmaker.

In 1889 kwam hij via een oom uit Mannheim in aanraking met het socialisme. Hij was er meteen van in de ban. Dat jaar werd hij tweemaal ontslagen bij de zadelmakers waar hij in dienst was, in Hannover en in Kassel. Dat gebeurde beide keren wegens socialistische agitatie. In Kassel had hij zelfs een staking georganiseerd. Na enige omzwervingen vestigde Ebert zich in 1891 in Bremen. Drie jaar later gaf hij het zadelmakersvak eraan. Hij werd kastelein.

af 1890 weer legaal opereren in Duitsland. Eberts café werd een bekende ontmoetingsplaats van locale partijgenoten. Al snel werd Ebert voorzitter van het plaatselijke vakbondskartel. In 1893 werd hij bovendien redacteur voor het locale nieuws bij de socialistische krant van Bremen, een krant die paradoxaal genoeg de *Bremer BürgerZeitung* heette.

Vanaf 1900 had Ebert zitting in de Bürgerschaft van Bremen. De Bürgerschaften waren de parlementen van de Duitse Hanzesteden. Vijf jaar later werd hij secretaris van het landelijke partijbestuur van de SPD. En vanwege zijn nieuwe functie vertrok hij van Bremen naar Berlijn. Daar zette hij zijn partijcarrière gestaag voort. In 1912, na de grote verkiezingszege van de SPD - met 110 zetels nu de grootste partij van Duitsland - nam hij zitting in de Reichstag. Na het overlijden van August Bebel in 1913 werd Ebert met grote instemming tot partijvoorzitter gekozen, samen met de veel radicalere Hugo Haasse.

Sociaal-democraat van de tweede generatie

Binnen de socialistische beweging fungeerde Ebert vooral als bemiddelaar tussen de partij en de vakbonden. Dit had alles te maken

Een politieke carrière

In Bremen was Ebert zeer actief voor de sociaal-democratische partij. De partij kon van

kleio

met de bestuurlijke ervaring die hij in Bremen had opgedaan, in de Bürgerschaft en bij de vakbonden. Die bemiddelaarspositie kenmerkt hem ook als representant van de tweede generatie socialistische leiders in Duitsland.

De tegenstelling tussen de eerste generatie socialistische voormannen, waartoe August Bebel, Wilhelm Liebknecht, Eduard Bernstein en Karl Kautsky behoorden, en de tweede generatie, waaronder naast Ebert, Philipp Scheidemann, Gustav Noske en Otto Braun, was bijzonder groot. De tweede generatie vormde een groep van praktische bestuurders, de oudere socialisten waren vooral partijbonzen en theoretici geweest.

Dit contrast had alles te maken met de verschillende historische omstandigheden waaronder de twee generaties sociaal-democraten opereerden.

De eerste socialisten

Om te beginnen stond de oudere generatie sterk onder de invloed van de Londense emigré's Marx en Engels, de twee grondleggers van de leer, arrogante en uiterst intolerante lieden die geen enkele theoretische afwijking duldden.

De theorie wilde dat de *politieke* strijd van de partij, de bespoediging van de 'große Kladderadatsch' dat wil zeggen van de socialistische revolutie, absolute prioriteit genoot boven de *praktische* strevingen van de vakbonden.

Wilhelm Liebknecht (Uit: Irving Fetscher, 'Het Socialisme', Amsterdam 1970).

De pogingen van de vakbonden concrete hervormingen te realiseren, betere arbeidsomstandigheden, hogere lonen, kortere werktijden etcetera, ondermijnden volgens de partij het grote revolutionaire doel: de omverwerping van de kapitalistische orde. Het arbeidersproletariaat zou door dat vakbondswerk het revolutionaire élan kunnen verliezen.

Pogingen om langs politieke weg, dat wil zeggen door middel van het parlement, verbeteringen voor de arbeiders te bewerkstelligen waren volgens de marxistische leer eveneens uit den boze. Volgens de socialistische dogma's was de juridische en staatsrechtelijke structuur er slechts op gericht de bestaande, onderdrukkende klassenverhoudingen van de kapitalistische samenleving te bestendigen. De socialisten zaten dan ook in het parlement om oppositie te voeren, enkel oppositie. Meestemmen met de burgerlijke partijen stond gelijk aan klasseverraad.

De feitelijke constitutionele verhoudingen van het Wilhelminische keizerrijk versterkten deze oppositionele houding alleen maar. De Reichstag had, zeker tot 1890, geen werkelijke politieke macht. Tenslotte waren kanselier en regering slechts verantwoordelijk verschuldigd aan de keizer, niet aan het parlement.

Een laatste grond voor de radicale opstelling van de eerste generatie socialisten was de vervolging onder Bismarck geweest. In 1878, na een aanslag op Wilhelm I, was de partij verboden. Het was een raar verbod, want de SPD mocht wel in de Reichstag zitting nemen en meedoen aan de verkiezingen maar geen partijbijeenkomsten organiseren. De repressie maakte radicaal. De SPD opereerde vanaf 1878 in een politiek schemerduister waarin samenzwering en geheimhouding tot de normale gedragscode gingen behoren.

Nuchtere bestuurders

De socialistenwetten waren van kracht tot 1890. Voor de socialisten die zoals Ebert na 1890 actief werden, zag de politieke situatie er dan ook heel anders uit. Bij hen, althans bij een belangrijk deel van hen, maakte de revolutionaire heilsboodschap plaats voor de nuchtere bestuurspraktijk. Zeker, nog altijd was de Reichstag als het erop aankwam een machteloos parlement. Toch werd ze als medewetgever en als forum waarop politieke opinies uitgedragen werden belangrijker. Op het niveau van de Länder, van de deelstaten, in het bijzonder in het tamelijk liberale

August Bebel (Uit: Fetscher).

zuidwesten van Duitsland, werd het voor de sociaal-democraten zelfs mogelijk coalities aan te gaan.

In Baden werd dat inderdaad realiteit: een samenwerking tussen de links-liberalen en de socialisten. De partijleiding in Berlijn veroordeelde de samenwerking.

Veel belangrijker nog dan deze ontwikkeling op deelstaatsniveau was het werk dat de sociaal-democraten op lokaal niveau deden. In de gemeenteraden en de besturen van de grote steden, waar de socialisten vanzelfsprekend een grote aanhang hadden, draaiden de sociaal-democraten volop mee. Hier deed de tweede generatie haar bestuurlijke ervaring op.

Illustratief voor het onderscheid tussen beide generaties socialisten is de volgende anekdote. In 1905 kwam Ebert, net secretaris van het partijbestuur geworden, naar Berlijn. Hij trof een volstrekt archaïsch toegerust partijkantoor aan. Onmiddellijk wilde hij een telefoon laten installeren en een schrijfmachine aanschaffen.

Zijn oudere 'Parteigenosse' Hermann Molkenbuhr schrok zich te pletter. Wist de jeugdige kameraad dan niet van de vervolgingen, die de oudere partijgenoten zich nog zo goed konden herinneren? 'War er nicht in der Lage konspirativ zu denken', in termen van geheimhouding en samenzwering? Een telefoon zou de politie maar op het spoor brengen.

Voor Molkenbuhr leek de tijd stil te hebben gestaan. De socialistenwetten waren al 15 jaar geleden afgeschaft. Voor de oudere ge-

Eduard Bernstein (Uit: Fetscher).

neratie was de kloof tussen de sociaal-democratie en de bestaande orde in Duitsland onoverbrugbaar.

Politieke ontwikkelingen

Ebert dacht daar heel anders over. Hij wens- te hervormingen langs democratische weg te verwezenlijken en bepleitte een prag- matisch socialisme. In feite verwoordde hij het programma dat Eduard Bernstein - die als overgangsfiguur tussen de eerste en de twee- de generatie socialisten kan worden be- schouwd - enkele jaren eerder in zijn helaas verketterde revisionistische theorie uiteen had gezet. Bernstein wilde hervormingen van de maatschappij in sociaal-democrati- sche richting en in samenwerking met de burgerlijke partijen tot stand brengen - de weg van het compromis en de verzoening. Voor Duitsland betekende dat allereerst dat de constitutionele structuur gewijzigd diende te worden. Er moest een aan de Reichstag verantwoordelijke regering komen.

Deze liet echter op zich wachten tot in de Eerste Wereldoorlog. Zeker, al vóór de Re- publiek van Weimar in 1919 haar grondwet kreeg, was die constitutionele hervorming een feit. Ja, zelfs vóór 1914 leek het erop dat de ergernis bij vrijwel alle politieke par- tijen, van conservatief tot progressief, over het eigengereide optreden van de keizer en van het leger tot wijziging van de constitutie zou leiden. Even leek het erop dat Duits- land een constitutioneel geregeerde monar- chie zou krijgen.

Hoe anders zou dan de geschiedenis van de

parlementaire democratie in Duitsland tij- dens de jaren twintig eruit hebben gezien?! Het werd helaas géén werkelijkheid.

Gedurende de Eerste Wereldoorlog waren er eigenlijk twee ontwikkelingen waar te ne- men. Aan de ene kant ontstond er een mili- taire dictatuur onder leiding van Hinden- burg en Ludendorff. Aan de andere kant was er sprake van een parlementarisering, die concreet gestalte kreeg na het vertrek van kanselier Bethmann-Hollweg in 1917. Er vormde zich een meerderheidscoalitie bestaande uit het katholieke Zentrum, de links-liberale Fortschrittliche Volkspartei en de SPD, nu vanwege de afscheiding van de USPD (de veel radicalere onafhankelijke sociaal-democraten) ook wel meerderheids- socialisten genoemd.

Deze samenwerking was in feite een vooraf- schaduw van de latere 'Weimarer Koali- tion', de partijen die na 1918 de democratie droegen.

De laatste twee regeringen van het keizerrijk, onder leiding, achtereenvolgens, van de kan- seliers Hertling en Max von Baden, waren zonder meer parlementaire regeringen. Max von Baden, die slechts één maand regeer- de, wilde na een wapenstilstand de constitu- tiele veranderingen door een nationale vergadering ook laten legitimeren. Hij kreeg er de tijd niet meer voor.

1918

Op 9 november 1918 benoemde Max von Baden - bij ontstentenis van de keizer die diezelfde dag troonsafstand deed niet geheel volgens de regels - Friedrich Ebert tot kan- selier. Eberts voornemens strookten op dat moment met het programma van Max von Baden: zo snel mogelijk een wapenstilstand, het bijeenroepen van een nationale assem- blée en het opstellen van een nieuwe consti- tutie. Handhaven van de openbare orde en het waarborgen van de maatschappelijke en politieke continuïteit luidde Eberts devies. Er mochten zich vooral geen toestanden voor- doen zoals in het revolutionaire Rusland. 'Blicken Sie nach Rußland, und Sie sind ge- warnt!', had hij in oktober in de Reichstag ge- zegd.

De revolutie van 9 en 10 november 1918 trof hem dan ook onaangenaam.

Ebert ontvluchtte de hem zojuist opgelegde verantwoordelijkheden echter niet. In een poging de ontwikkeling in goede banen te leiden plaatste hij zich aan het hoofd van een deel van de revolutie; hij zat de 'Rat der Volksbeauftragten' voor.

kleio

Het zich uit de oude structuren ontwikkelen- de regime en één van de nieuwe, revolutionaire regimes kwamen hier in een persoon samen. En die tegenstelling blééf in de ogen van vele Duitsers in de persoon van Ebert samenkomen, ook nadat hij op 11 februari 1919 door de nationale vergadering tot rijks-president van de Republiek van Weimar was gekozen.

Friedrich Ebert rijkspresident

Zeker, Ebert was de man geweest die Duitsland in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog voor de totale chaos had behoed. Maar toch, dat hij nu de hoogste politieke functie bekleedde was een klein wonder. Ebert was, in de woorden van de journalist-historicus Sebastian Haffner, een man zonder charisma, klein en dik, korte benen, geen nek, een peervormig hoofd op een peervormig lichaam. Hij was geen begenadigd spreker en niet geliefd, ook niet bij zijn eigen partij. Daar genoot hij overigens wel weer veel respect, iets dat niet in de laatste plaats te danken was aan zijn bijzonder sterk ontwikkelde verantwoordelijkheidsbesef. Maar een sociaal-democraat op de post van rijks-president, dat was bijna onvoorstelbaar. In de ogen van rechts, van burgerlijk tot extreem rechts, was een socialist toch nog altijd een 'unsichere Mitbürger', een 'vaterlandlose Geselle'.

Wat de Burgfrieden van augustus 1914, aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, aan dat sociale en politieke vooroordeel van de burgerij veranderd mocht hebben, was door de revolutie van 1918 goeddeels weer ongedaan gemaakt.

Ebert stond aan het hoofd van een republiek die voor rechts gelijk stond aan de nederlaag, aan verraad van de politici (dus ook van Ebert) en aan de wurgende bepalingen van Versailles. Voor rechts was de democratie een onduits systeem, opgelegd door de westerse overwinnaars. In hun vocabulair heette Weimar ook wel de 'Systemzeit'. In burgerlijke kringen werd Ebert bovendien aangewreven dat hij geen academische opleiding had genoten: de president was 'ungebildet'.

Ook aan de linkerkant van het politieke spectrum verachtte men Ebert. Extreem links zag in hem de verrader van de revolutie. Ebert had, om zich überhaupt een reële machtsbasis te verschaffen, in november 1918 een pact gesloten met het leger en met ver-

tegenwoordigers van de staatsbureaucratie. Met Gustav Noske had hij de communistische revolutie, de opstand van de Spartakisten in januari 1919, uiteen laten slaan.

Ook bij democratisch links, binnen zijn eigen SPD, klonken protesten. Ebert had volgens de socialisten veel te veel begrip voor de verlangens van de burgerlijke partijen. Bovendien vond de SPD dat hij teveel macht had. De partij had ernstige bezwaren tegen de macht die een president volgens de nieuwe constitutie toekwam, macht die in het later zo beruchte artikel 48 van de grondwet was neergelegd.

Artikel 48

Wat hield artikel 48 in? En hoe gebruikte Ebert zijn presidentiële volmachten?

Wie de tekst van artikel 48 van de Weimar grondwet bekijkt, ziet dat de president onder de noodverordening weliswaar grote bevoegdheden had, maar constateert tevens dat de mogelijkheden de wet toe te passen formeel beperkt waren. Artikel 48 refereert

Ebert begroet de terugkerende troepen.

slechts aan twee specifieke situaties. In de eerste plaats kon de rijkspresident ingrijpen wanneer een deelstaatregering haar taken niet vervulde of zich niet aan de wet hield. Ten tweede kon de rijkspresident onder inroeping van zijn volmachten gewapenderhand optreden wanneer ergens in het rijk de openbare orde bedreigd werd. In dat laatste geval konden de grondrechten tijdelijk worden opgeschort, zoals de onschikbaarheid van de woning en het briefgeheim. De president mocht censuurmaatregelen afkondigen, hij kon personen in verzekerde bewaring laten stellen zonder dat daarbij de specifieke arrestatiegrond aan de arrestant

bekend werd gemaakt en zonder gelegenheid voor de arrestant bezwaar aan te tekenen.

Eén bepaling van artikel 48 verdient bijzondere aandacht: de Reichstag diende niet alleen onmiddellijk op de hoogte te worden gesteld van de afgekondigde noodmaatregelen, het parlement had ook de bevoegdheid de genomen maatregelen op te heffen.

Al met al waren het dus grote bevoegdheden, maar door de wetgever uitsluitend bedoeld voor twee gelegenheden, namelijk ter voorkoming van separatisme van de deelstaten en ter handhaving van de openbare orde. Het waren twee reële problemen voor de Republiek van Weimar, zoals de periode sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog inmiddels geleerd had.

President en parlement

Om een beeld te krijgen van de positie van de president kan echter niet volstaan worden met een formele omschrijving van de presidentiële volmachten. Er was veel meer aan de hand.

Aan de omstreken positie van de rijkspresident lag een debat over de aard van de nieuwe democratie ten grondslag.

Diende Weimar een *parlementaire* of een *presidentiële* democratie te krijgen? Of was een mengvorm van beide stelsels geschikt?

Binnen de SPD was een meerderheid voor een parlementaire democratie, te vergelijken met het stelsel van de Franse Derde Re-

publiek. De burgerlijke partijen, het politiek midden en de rechtse varianten, wensten daarentegen een presidentieel bestel. Dit niet in de laatste plaats omdat zij wantrouwend stonden tegenover een onnipotent parlement, een argwaan die veel van hun klassiek Duitse visie op de staat als een bovenpartijdige, haast sacrosancte 'Obrigkeit' verried.

Volgens de socioloog Max Weber, die in een van de voorbereidende commissies voor de nieuwe grondwet zat, diende de toekomstige president een politiek integrerende functie te hebben: de president stond boven de deelbelangen van de partijen.

LITERATUUR

Friedrich Ebert 1871-1971, 1971 Inter Nationes (Bonn-Bad Godesberg)
R. König e.a.(ed), *Friedrich Ebert und seine Zeit* (München 1990)

Peter Longerich, *Die Erste Republik. Dokumente zur Geschichte des Weimarer Staates* (München 1992)

Werner Maser, *Friedrich Ebert. Der erste deutsche Reichspräsident* (München 1987)

Horst Möller, *Weimar. Die unvollendete Demokratie* (München 1985)

Detlev Peukert, *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne* (Frankfurt am Main 1987)

Peter Gay, *Weimar Culture. The outsider as insider* (New York 1968)

Sebastian Haffner, *1918/1919 Eine deutsche Revolution* (Reinbeck bei Hamburg 1981)

J. Hermand en F. Trommler, *Die Kultur der Weimarer Republik* (Frankfurt am Main 1978)

J. Hess en F. Wielenga, *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Meppel/Amsterdam 1992)

Het feit dat de president door het gehele volk rechtstreeks gekozen zou worden, bekrachtigde diens onafhankelijkheid van het parlement nogmaals. Die directe verkiezing verleende de president volgens Weber charisma, een kwaliteit waar de socioloog bijzonder positief over dacht.

De voordelen van een sterke president

Zoals gezegd had de SPD bezwaren tegen de grote bevoegdheden van de president. Met een zeldzaam vooruitziende blik waarschuwde de partij, toen eenmaal duidelijk werd dat Ebert de beoogde kandidaat voor het ambt was, dat de functie *niet* helemaal op de persoon van Friedrich Ebert toegesneden mocht worden, omdat 'eines Tages ein anderer Mann aus einer anderen Partei, vielleicht aus einer reaktionären staatsstreichlusternen Partei an dieser Stelle stehen wird'. Dat was in 1919.

Ook Ebert zelf was ongelukkig met de voorgestelde volmachten van de president. Hij protesteerde tevens tegen het ontbreken van een omschrijving van de grondrechten der burgers en ook wenste hij een betere wettelijke bescherming van de burger tegen mogelijke presidentiële willekeur.

Toch ging hij uiteindelijk akkoord met het in de grondwet omschreven ambt. Volgens de historicus Gotthard Jasper deed hij dat aanvankelijk vooral om het uiteenvallen van Duitsland te voorkomen. Ebert wenste een sterk tegenwicht tegen de separatistische ten-

densen, die bijvoorbeeld in Beieren en in het Rijnland bijzonder groot waren. Artikel 48 voorzag in dat sterke contragewicht. Maar hij hoopte ook dat een sterk presidentschap tot sociale integratie zou leiden, tot meer dus dan enkel de politieke integratie die Max Weber had nagestreefd. Ebert wilde de tegenstelling tussen de arbeiders en de burgerij overbruggen. Hij betreunde het dan ook ten eerste alleen door de nationale vergadering tot president te zijn gekozen en zo de fel begeerde legitimering van zijn positie door het Duitse volk te moeten ontberen. Bij zijn ambtsaanvaarding verklaarde Ebert president voor *alle* Duitsers te willen zijn en predikte hij sociale en politieke verzoening.

Ebert en de democratie

Wat deed Ebert nu in de praktijk met zijn bevoegdheden? We weten allemaal dat Hindenburg zijn kanseliers vanaf maart 1930 toestond bij presidentieel decreet te regeren. Vanaf die datum was er in Duitsland in feite geen sprake meer van een democratisch bestuur.

Van Ebert weten we dat hij in het crisisjaar 1923 artikel 48 in stelling bracht, onder meer tegen de links-revolutionaire regering-Zeigner in de deelstaat Saksen. Zeigner had in oktober van dat jaar een SPD-KPD regering gevormd die de strijd aanbond met wat in haar ogen de 'militaristische en grootkapitalistische dictatuur van Berlijn' was. Ebert stuurde de Reichswehr naar Saksen.

We staan er echter nauwelijks bij stil dat Ebert artikel 48 gedurende zijn zesjarige presidentschap maar liefst 135 keer hanteerde, waarvan 44 keer om financiële en economische noodmaatregelen door te voeren. En voor dat terrein hadden de opstellers van de grondwet de noodverordening zeker niet bedoeld. Maar die hadden de destabiliserende inflatiecrisis van 1923 ook niet kunnen voorzien.

Ebert neigde er in de praktijk toe artikel 48 als een algemeen toepasbare presidentiële noodverordening te gebruiken, ter bestrijding van zowel politieke en separatistische crises als ter leniging van materiële noden. Toch kan gesteld worden dat hij zijn bevoegdheden gebruikte ter bescherming van de democratische orde. Sterker nog, meer en meer werd de president degene die de democratische orde overeind hield, hij werd het plechtanker van de republiek, en alleen hij stond garant voor enige politieke continuïteit.

kleio

nummer 9/93
pagina's 8 en 9

Weimars' vele partijen

Tijdens Eberts presidentschap telde de Republiek niet minder dan elf kabinetten. Ze steunden allemaal op notoir instabiele coalities. Eberts niet aflatende bemoeienis de partijen tot overeenstemming te bewegen veranderde daar niet veel aan. Bovendien werd het de regering en de partijen al in de eerste jaren van de republiek duidelijk hoe gemakkelijk het was het verdeelde Duitsland bij noodverordening te besturen. Zoals gezegd kon het parlement de noodmaatregelen van de president opheffen. Daarvoor was dan wel een parlementaire meerderheid nodig. En zo'n meerderheid liet zich al gauw nauwelijks meer vormen. De verdeeldheid was te groot en de samenwerking werd bemoeilijkt door onderling wantrouwen.

Vanaf 1920 beschikte de zogenoemde 'Weimarer Koalition', de combinatie van de partijen Zentrum, SPD en DDP, niet langer over

gradeerde zichzelf tot een machteloze praatchub. Onder Hindenburg werd dit alleen nog maar erger.

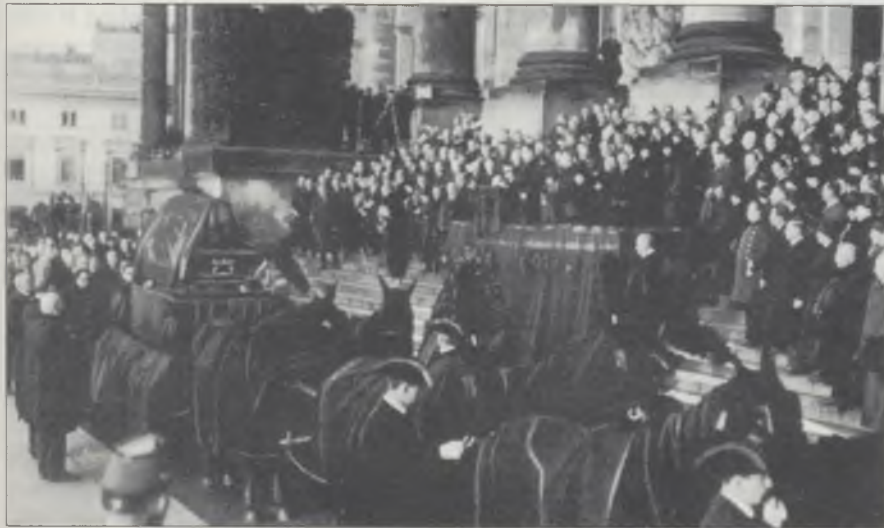
Een ondankbare natie

Eberts einde was tragisch. Hij, die vol plichtsbesef een moeilijke en uiterst ondankbare taak op zich had genomen, ja die Duitsland na de oorlog waarin twee zonen (Ebert had vier kinderen) gesneuveld waren van de complete chaos had gered, werd na 1918 onophoudelijk persoonlijk aangevallen. Aan hoon en spot, beschimpingen en laster lijkt hij tenslotte bezwiken te zijn. Zijn plotselinge dood was onlosmakelijk verbonden met het zogenoemde 'Magdeburger Prozeß' van het najaar van 1924.

Al vanaf 1918 werd Ebert landverraad verweten. Hij zou in januari 1918, in het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog, een staking in een Berlijnse munitiefabriek georganiseerd hebben. Ebert had zich inderdaad

In totaal was Ebert als president verwickeld in meer dan 170 processen wegens smaad, een aantal dat vermoedelijk alleen door Willy Brandt is geëvenaard. Het laatste proces in Magdeburg werd hem fataal. Om de zittingen te kunnen bijwonen en zijn verdediging te voeren stelde Ebert een noodzakelijke blindedarmoperatie uit. Het proces verliep ongunstig. Het Magdeburger schepengerecht reconstrueerde de feiten van de staking tamelijk nauwkeurig. Er werd erkend dat Ebert de staking snel had beëindigd. Desondanks oordeelde de rechter dat Ebert zich op grond van het strafrecht - hij was tenslotte betrokken geweest bij een verboden staking - 'in juridische zin' schuldig had gemaakt aan landverraad. Of hij in morele zin schuldig was, was niet aan de rechtbank om te beoordelen.

De uitspraak weerspiegelde zowel het rechtspositivistische klimaat in Duitsland als de anti-republikeinse gezindheid van de magistratuur. De politieke bedoelingen waren maar al te duidelijk. Ebert werd, juist in morele zin, zwart gemaakt. Een jaar voor de presidentsverkiezingen kon iedere tegenstander, en dat waren er zeer veel, onder verwijzing naar dit gerechtelijke vonnis de president een landverrader noemen. Ebert leed zwaar onder deze ultieme beleddiging. Hij tekende beroep aan. Tot een nieuw proces kwam het echter niet meer. Diep ontgoocheld stierf hij op 28 februari 1925 aan de gevolgen van een buikvliesontsteking. Slechts zijn begrafenis, geregisseerd met de pracht en praal van de keizerlijke traditie, leek gevoelens van instemming en verzoening te wekken. Zelfs de Deutschnationale Volkspartei, de DNVP, zwaaide de overleden president lof toe. Te laat, veel te laat werden zijn verdiensten voor Duitsland erkend.

De begrafenisstoet van Ebert passeert de Rijksdag.

een meerderheid in het parlement. Hoewel de SPD nog een paar keer aan de regeringscoalitie deelnam, leverde ze tot 1928 geen kanselier meer. Tegen die tijd had het katholieke Zentrum zijn pro-republikeinse koers laten varen. In zekere zin vielen de partijen terug in de houding die zij gedurende het Wilhelminische keizerrijk aan de dag hadden gelegd: oppositioneel gedrag en verregaande politieke onverantwoordelijkheid kenmerkten hun houding. Het ontbrak het parlement aan de wil de democratie overeind te houden. Vrijwillig accepteerde ze een bestuur per decreet. Alleen de rijkspresident had, als een soort 'Ersatzkaiser', nog invloed op de regeringen. De Reichstag de-

met die staking bemoeid. Georganiseerd had hij die echter niet. Aanvankelijk had hij zich in het geheel niet met de staking willen bemoeien. Op aandringen van de SPD-leiding, die radicalisering van de Berlijnse arbeiders wilde voorkomen, was hij echter toegetreden tot de stakingsleiding. Het was zijn doel de staking zo snel mogelijk te beëindigen. En dat lukte. Al snel waren de arbeiders weer aan het werk.

Niettemin werd er na de oorlog, in talrijke lastercampagnes van rechts, voortdurend gewezen op Eberts deelname aan de staking van januari 1918. De beschuldiging interfereerde tenslotte prachtig met de dolkstootlegende.

De eerste en tweede Duitse nationale staat

De Bondsrepubliek Duitsland sinds 3 oktober 1990.

Otto Dann

Prof.dr. Otto Dann van de Universiteit van Keulen was een van de sprekers tijdens de studiedag op 25 september in Leiden. In Keulen maakt hij deel uit van een groep wetenschappers, die zich sinds twintig jaar bezig houdt met het probleem van de ontwikkeling van de Duitse natie en het nationalisme. Onlangs publiceerde hij *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990*.

De lezing werd in het Duits gehouden. De vertaling is van Wim Rongen.

Stelling I

De Bondsrepubliek Duitsland is geen vierde Duitse Rijk. De Duitse vereniging in het jaar 1990 was noch een vernieuwing van het Duitse Rijk, noch haar heroprichting.

De huidige Bondsrepubliek onderscheidt zich zowel in haar territorium als in haar grondwet wezenlijk van de eerste Duitse nationale staat.

Wie de democratie onderzoekt, doet er goed aan de structuren van de nationale staat en het karakter van de natievorming te onderzoeken. De nationale staat is tot op heden het enige staatsmodel, waarin de moderne democratie gerealiseerd is. In deze staat immers is de natie van gelijkberechtigde burgers de soeverein en niet een monarch of een oligarchie van geprivilegieerde burgers, van een geprivilegieerde partij of van geprivilegieerde ambtenaren.

Duitsland heeft twee keer de kans gehad een nationale staat te vormen. Twee pogingen tot een democratie en dat vraagt om een vergelijking!

In deze eerste these heb ik om te beginnen

de uiterlijke verschillen beklemtoond. Want bij een vergelijking tussen 1870 en 1990 ziet men op de eerste plaats discontinuïteit. Dat blijkt alleen al uit de namen van deze twee staten. "Rijk" was de naam van de vroegere Duitse staten. Het "Sacrum Imperium Romanum" was het grote voorbeeld. Ook in Nederland, dat in de middeleeuwen onderdeel van dit rijk was, is dit begrip bewaard gebleven.

Het heeft hier de neutrale betekenis van nationale staat gekregen. In Duitsland echter was met het begrip "Rijk" een imperiaal denken verbonden. Het keizerschap hoorde daarbij. "Kaiser und Reich" was een vaste formulering.

Het begrip "Bondsrepubliek" daarentegen wijst op een democratisch en federaal alternatief. Het maakt geen heerschappij kenbaar, maar een samengaan van republieken.

Tussen het oude Rijk en de bondsrepubliek ligt het Derde Rijk als een diepe kloof. Hierdoor hebben de Duitsers na 1945 het begrip "Rijk" snel afgedankt. Alleen een paar neofascistische groepen deden er in het begin van de jaren 50 nog een keer een beroep op. De afkeer van het Rijk en haar tradities bleek in 1990 uit het feit dat de regering van het verenigde Duitsland officieel en definitief van de rijksgrenzen van 1937 afzag.

kleio

Grenzen zijn een belangrijk oriëntatiepunt van het nationaal bewustzijn. Grenzen definiëren het gemeenschappelijke vaderland. Nederland heeft al 300 jaar dezelfde grenzen. Bij ons veranderen de grenzen steeds. In 1871 reikte de Duitse staat "van de Maas tot aan de Memel", om met Hoffmann von Fallersleben te spreken. Nu hebben we 't over Duitsland tussen Rijn en Oder.

In 1871 had de Duitse staat met bijna alle buren grensproblemen, behalve met Nederland. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de Duitse bevolking lang aan de rijksgrenzen van 1937 vastgehouden. Nog in de jaren 60 kwam het tot hevige politieke woordenwisselingen over het erkennen van de Oder-Neisse-grens. Pas met de politieke ommekeer van de jaren 1968-1972 - die samenviel met een opvallende wisseling van generaties - oriënteerde de Westduitse bevolking zich niet meer op het oude Duitse rijk en werden de verdragen met Polen in 1971 en 1990 mogelijk. Alleen mensen van zeventig jaar en ouder kunnen zich nog het oude rijk met haar grenzen in 1937 herinneren.

Vergelijken we tenslotte de grondwetten. Het rijk van 1870 was een constitutionele monarchie, met een democratisch gekozen parlement. Maar de vorsten waren soeverein, en de keizer had als leider van het leger én van de uitvoerende macht grote politieke volmachten, die op autocratische wijze ge-

bruikt konden worden. De huidige nationale staat daarentegen is een democratische republiek en het parlement is soeverein. Er is nog een fundamenteel verschil. Het Duitse Rijk was een autonome nationale staat, die al snel ook imperialistische tendensen ontwikkelde. De huidige Bondsrepubliek kan men geen autonome nationale staat meer noemen. Ze is in verscheidene bondgenootschappen opgenomen. Haar leger bestaat slechts als onderdeel van een bondgenootschapsleger.

Hoezeer de nationale staat in West-Europa sinds de 19e eeuw is veranderd, is bijzonder duidelijk te zien aan de beide Duitse staten.

Stelling II

De Duitse vereniging van 1990 was slechts mogelijk op grond van continuïteiten en gemeenschappelijkheden met de eerste Duitse nationale staat, het Duitse Rijk. Deze liggen in de bevolking, in haar politieke tradities en haar symboliek.

Slechts door die continuïteiten met het Rijk was de vereniging in 1990 mogelijk. Onze vereniging is alleen maar historisch gelegitimeerd.

De bevolking en haar nationaliteit is de eerste continue factor. Duitsland is geen geografisch, maar een politiek begrip: het geeft

het gebied aan waarin de Duitsers leven. Aan de gemeenschappelijke nationaliteit van de Duitsers heeft de Westduitse regering steeds vastgehouden.

Dan de politieke tradities. Tot 1945 had de Duitse staatsbevolking een gemeenschappelijke geschiedenis. Het politieke lot van Berlijn was in de na-oorlogse tijd het symbool van deze gemeenschappelijke traditie. Maar ook in de rechtscultuur, in de sociale wetgeving en in het onderwijssysteem is de continuïteit tussen het Rijk en de Bondsrepubliek duidelijk. Beide staten kenden een federale structuur. Ook de politieke symbolen van de Duitsers laten die continuïteit zien. Maar ze laten ook de problemen van die continuïteit zien. Dat begint al bij de hoofdstad Berlijn. Het nationale parlement, de bondsdag, heeft zich in 1991 uitgesproken voor Berlijn als hoofdstad. Maar hoeveel tegenstemmen waren er toen niet en hoe lang wacht men al niet met de verhuizing van Bonn naar Berlijn?

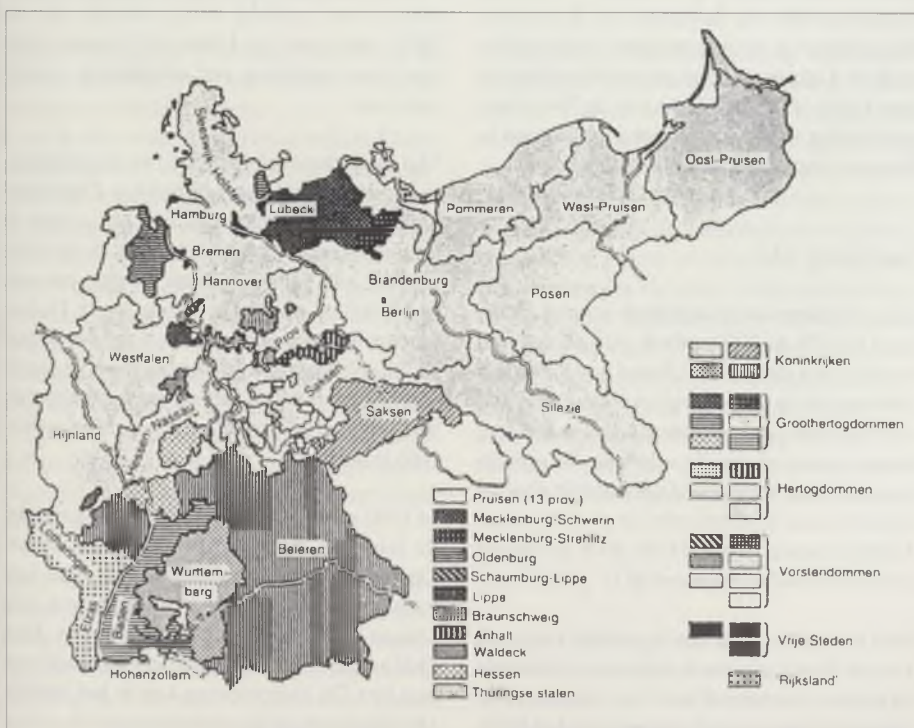
Ook in het volkslied is er een overeenkomst, en ook die is problematisch; want de eerste twee strofen van dit lied mogen tegenwoordig niet meer gezongen worden.

Eenduidig daarentegen is de erkenning van de nationale kleuren. Zwart-rood-goud is sinds 1832, respectievelijk 1848, de vlag van het democratische Duitsland. Het is onze eerste en eigenlijke nationale vlag. Bismarck echter heeft in 1870 de kleuren zwart-wit-rood doorgezet. In 1918/1919 won zwart-rood-goud weer. Maar in 1933 kwam Hitler weer met zwart-wit-rood. Aan de wisseling van de vlaggen kan men het lot van de democratie in Duitsland goed laten zien.

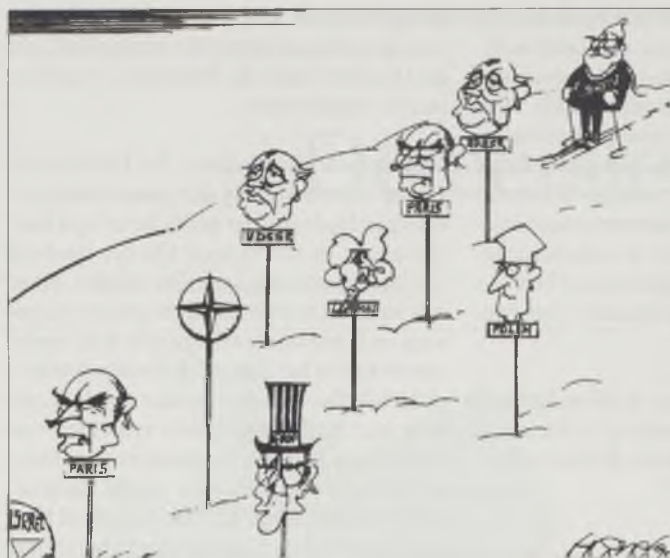
Stelling III

De oprichting van de Duitse nationale staat in 1870 stond aan het einde van een langdurige nationale beweging. Aan de Duitse vereniging van 1990 ging geen nationale beweging vooraf. Zij was het resultaat van de ineenstorting van het Sovjet-communistische systeem. De democratische vormgeving van de nieuwe nationale staat is nog een belangrijke opgave.

Met deze these wil ik erop wijzen dat beide Duitse staten op grond van zeer uiteenlopende historische en politieke argumenten gelegitimeerd worden. De stichting van het Rijk in 1870 werd door Bismarck gerealiseerd, maar was in werkelijkheid het resultaat van de grote nationale Duitse beweging die in de 18e eeuw was begonnen. Zoals bijna alle nationale bewegingen van

Het Tweede Duitse Keizerrijk vanaf 1871. (Uit: Hess en Wielenga 'Duitsland en de democratie 1871 - 1990', Meppel 1992).

de 19e eeuw was ook de Duitse een democratische emancipatiebeweging. De revolutie van 1848 was haar hoogtepunt. Het resultaat daarvan, de rijkgrondwet van 1849, was de eerste democratische grondwet van een Duitse nationale staat. De oprichting van het Rijk in 1870 dient meer als een voortzetting van 1848/49 gezien te worden. De rijksdag, zonder census door alle mannelijke staatsburgers gekozen, was een resultaat van deze democratische nationale beweging en er werd in toenemende mate door de democratische krachten gebruik van gemaakt.

De nationale staatsvorming van 1990 was niet door een nationale beweging veroorzaakt of gelegitimeerd. Na 1945 zijn er pogingen geweest in Duitsland een nationale beweging tot leven te wekken. Denk daarbij aan de "Gesamtdeutsche Volkspartei" waarmee de naam Gustav Heinemann verbonden is.

Na het mislukken van de conferentie van ministers van buitenlandse zaken in Genève in 1959 en de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 zag geen enkel Westduits politicus een "gesamtdeutsche" staat als een realistisch doel in de nabije toekomst. Ze verdwenen als eis uit de politieke programma's.

meningsuiting en wilsvorming. Daarbij speelde de nationale kwestie een belangrijke rol.

De stichting van de Duitse staat in 1990 ontbeerde de klassieke legitimatie door een voorafgaande nationale beweging. De nationale deelname aan deze gebeurtenissen was in het buitenland vaak groter dan bij ons in West-Duitsland. Toch is het verenigde Duitsland een staat met een democratische grondwet. Want die werd van de oude Bondsrepubliek overgenomen. Maar er is nog geen meerderheid onder de Westduitse bevolking te vinden om een solidaire natie met de Oostduitsers te vormen.

Typerend lijkt me daarvoor dat de vertwijfelde strijd van de mijnwerkers in Bischofferoode in Thüringen voor hun arbeidsplaatsen niet bij de leidende klasse van de Westduitsers begrip vond, maar bij een ambtenaar in Brussel, een Nederlander.

Stelling IV

De oprichting van de nationale staat in Duitsland in 1870 én 1990 voltrok zich als een vereniging van deelstaten. Zowel in 1870 als in 1990 was deze vereniging onevenwichtig. Zij voltrok zich als een toetreding van kleinere staten tot een grotere bondsstaat. De oprichting van beide staten werd gekenmerkt door de hegemoniale politiek van de grotere staat. Haar grondwet werd telkens door de nieuwe nationale staat overgenomen.

Een bijzonder gemeenschappelijk kenmerk van de Duitse nationale staten is de federale structuur. Daarmee zijn ze een 'tweede type' nationale staat, een alternatief voor het Franse type van de unitaire centralistische nationale staat.

In de DDR waren er nooit vrije omstandigheden om een nationale beweging te ontwikkelen. Toch moeten we niet vergeten dat de leiding van de Communistische Partij tot 1961 propaganda maakte met de leus: "Deutsche an einen Tisch" en bijvoorbeeld een Duitse confederatie voorstelde. De DDR-bevolking had slechts één keer, tijdens de arbeidersopstand van 17 juni 1953, de mogelijkheid tot vrije

Zowel in 1870 als in 1990 speelde een belangrijke rol dat één partner overheersend was: in 1870 Pruisen en in 1990 West-Duitsland. De overheersing door West-Duitsland was nog veel sterker dan de Pruisische, want de DDR was in 1990 geen gelijkberechtigde partner.

Voor het ten uitvoer brengen van de nationale vereniging waren er twee modellen: een confederatie van gelijkberechtigde staten of de aansluiting van een zwakkere bij een sterkere staat. Zowel in 1870 als in 1990 gold het laatste.

Dat drukte ook zijn stempel op de gang van zaken rond de grondwet. In Duitsland bestond een beproefde democratische traditie bij het opstellen van een grondwet: eerst de vorming van een constituerende nationale vergadering, die vervolgens een grondwet opstelde en aannam. Zo ging het in 1848/49, 1867, 1919 en ook in 1948/1949. Maar in zowel 1870 als 1990 moest de zwakkere partner de grondwet van de sterkere overnemen.

Stelling V

Aan de oprichting van het Duitse rijk in 1870 ging een al meer dan 100 jaar oude ontwikkeling van de Duitse natie vooraf. In de huidige Bondsrepubliek moet de natievorming opnieuw beginnen. Het Duitse volk bevindt zich met betrekking tot haar sociale, economische en culturele ontwikkeling op dit moment in een volledig andere situatie dan in 1870. Maar ook het Duitse rijk was ten tijde van haar oprichting een onvoltooide nationale staat.

Met deze these wil ik op de tweede nationale bijzonderheid van het huidige Duitsland wijzen. Het bestaan van een natie was in Europa steeds voorwaarde voor de oprichting van een nationale staat. Zo ging het ook in Duitsland in de 19e eeuw. In de Duitse landen ontwikkelde zich een moderne natie, die succes had in steeds bredere lagen van de bevolking en vervolgens een nationale beweging organiseerde en voor een nationale staat streed.

In 1990 was de situatie echter geheel anders: de leidende politieke krachten van West-Duitsland konden gebruik maken van een gunstige internationale constellatie om een Duitse nationale staat op te richten. Een Duitse natie in de eigenlijke zin bestond toen nog niet. De natievorming kon in het huidige Duitsland pas na de oprichting van de nationale staat beginnen.

Dat is in Europa heel ongewoon. Je kunt

kleio

nummer 9/93
pagina's 12 en 13

het vergelijken met de situatie van sommige ontwikkelingslanden in de Derde Wereld.

Onder Hitler was de natie van het Rijk tot een volk als rassengemeenschap gedegradeerd. Na 1945 kon de verdeelde Duitse bevolking zich niet meer als een natie opstellen. De communicatiemogelijkheden tussen Oost- en West-Duitsland werden meer en meer beperkt. De elementaire voorwaarden voor een natievorming waren zo steeds minder aanwezig. Bij de jongere Westduitsers ontwikkelde zich een politiek bewustzijn dat alleen op de Bondsrepubliek, die steeds meer "Duitsland" genoemd werd, betrekking had. In de jaren 80 was het een open vraag of en in welke mate men nog van een Duitse natie kon spreken.

In de DDR streefde de communistische leiding sinds de jaren 70 naar een socialistische natievorming. Ze propageerde een autonome DDR-natie, maar had daarmee weinig succes. De Oostduitse bevolking oriënteerde zich, door radio en dergelijke geïnformeerd en gefascineerd, in toenemende mate op de Bondsrepubliek.

De Duitse bevolking is dus al zestig jaar niet meer gewend, zich als een soevereine en democratische natie te zien. Bij de Bondsdagverkiezingen van 1990 kon ze zich voor het eerst weer gemeenschappelijk en vrij uiten. Dat was echter pas de eerste stap op weg naar een heel Duitsland omvattende gemeenschap van onderlinge solidariteit.

Met de tweede zin van mijn these wil ik op enkele fundamentele verschillen tussen de basisvoorwaarden wijzen.

1. In de 19e eeuw was de economie in Duitsland de pionier van de nationale vereniging. Nu is de economie de nakomer, het grote probleem van het verenigde Duitsland.
2. In 1870 waren de Duitse deelstaten ongeveer gelijk ontwikkeld. Nu is er een grote ontwikkelingskloof tussen West- en Oost-Duitsland. De vroegere DDR lijkt op een ontwikkelingsland en wordt door de Westduitsers dan ook als een kolonie behandeld.
3. In de 19e eeuw was de cultuur in Duitsland nationaal. Nu is de Duitse maatschappij geïntegreerd in een internationale culturele mediamarkt.

Deze verschillen maken duidelijk voor welke moeilijkheden Duitsland staat. De natievorming is nog steeds een groot sociaal leerproces. Of dat proces succesvol zal zijn, is nog onduidelijk. Ook met het territorium van de huidige Duitse staat moeten we eerst als nieuw vaderland vertrouwd raken.

Stelling VI

De relatie tot de Duitstalige bevolking buiten de nationale staat, alsook het gedrag ten aanzien van de minderheden binnen het land, is in beide Duitse staten een bijzonder probleem. Het kan tot nationalisme en politiek irredentisme leiden.

Voor de Duitstalige bevolking in Europa is het onderscheid tussen de Duitse taalgemeenschap en de Duitse natie fundamenteel. Sinds de middeleeuwen leeft de Duitse bevolking in diverse staten. Een Duitse natie kan alleen als een natie van staatsburgers, die niet alle Duitstaligen omvat, gerealiseerd worden.

In 1870 heeft men zich beperkt tot de "klein-duitse" staatsnatie. Onder invloed van het georganiseerde nationalisme en de problematische situatie van de Duitsers na de Eerste Wereldoorlog werd er een ander, volksduits gezicht aan het nationale denken gegeven. Daardoor werden de grenzen van de Duitse rijksnatie weggevaagd. Het gevolg was een latent volksduits irredentisme, dat tot aanspraken op Duitse kolonisatiegebieden buiten de grenzen van de nationale staat leidde. Met name de vraag of de Oostenrijkers tot het Duitse Rijk moesten behoren, speelde tot 1938 een belangrijke rol. Pas na 1945 kwam er een duurzame, zelfstandige Oostenrijkse natievorming. Het fundament van de tweede Duitse staat is hierdoor veel steviger.

In het Duitse Rijk van 1871 leefden sterke etnische en religieuze minderheden: Polen, joden, Fransen en Denen. Ze hadden alle rechten als staatsburgers. Door het gedrag van de meerderheid van de bevolking tegenover deze minderheden ontstond al spoedig een nieuw georganiseerd nationalisme, ook binnen iedere minderheid. Deze problemen droegen bij tot de crises van het Rijk. In de huidige Bondsrepubliek leven evenveel mensen van etnische minderheden (ongeveer 7 miljoen). Zij zijn meestal geen Duitse staatsburgers. In het gedrag tegenover deze minderheden moeten de politieke cultuur en de nationale eenstemmigheid van de nieuwe bondsrepubliek zich waarmaken.

Stelling VII

De oprichting van het Duitse rijk in 1870 moest tegen het verzet van buurstaten worden doorgevoerd. De Duitse vereniging in 1990 vond overwegend toestemming in Europa. De buitenlands-politieke ontwikkeling van het Duitse Rijk stond in het teken van

imperialistische concurrentie en een toenemende isolering van Duitsland in het teken van het Europees nationalisme. Het perspectief van de Bondsrepubliek wordt bepaald door internationale samenwerking en Europese integratie.

Met deze laatste these wil ik op de internationale dimensie van de Duitse nationale staat wijzen. De oprichting van het Rijk in 1870 werd gekenmerkt door de oorlog tegen Frankrijk, met een zogenaamde ervvijandschap als gevolg. In de crisis van 1875 moest de rijksregering al ervaren, dat zij met een hegemoniale buitenlandse politiek de argwaan van haar burens wakte. Zij trok daaruit de verkeerde consequenties. Legerversterkingen en vlootprogramma's leidden ten slotte tot de catastrofe van de Eerste Wereldoorlog. Zo werd de Duitse natie de belangrijkste deelnemer en het belangrijkste slachtoffer van het Europees nationalisme in de twintigste eeuw.

Na de Tweede Wereldoorlog is het in West-Europa gelukt het nationalisme als georganiseerde massabeweging te overwinnen. De Bondsrepubliek is lid van verscheidenen bondgenootschappen; ze is op militair, economische en buitenlands-politiek gebied niet volledig autonoom. Ze belichaamt niet de autonome nationale staat van de 19e eeuw, maar het nieuwe type van een geïntegreerde en coöperatieve nationale staat.

Deze integratie in Europa en de daaruit voortkomende verbondenheid met de burens is voor ons een belangrijke factor bij het overwinnen van de grote problemen, waarmee onze nieuwe nationale staat te maken heeft.

Bondsrepubliek in bronnen

Adenauer werft stemmen voor de verkiezingen van 1957. (Uit: 'Fragen an die deutsche Geschichte', Bonn 1983)

De behoefte aan scholing en materiaal over het nieuwe examenonderwerp 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871-1990' is groot. Dat blijkt onder meer uit de druk bezochte scholingsbijeenkomsten onder andere in Leiden en Utrecht. Twee van de daar gehouden lezingen vindt U in dit nummer van KLEIO.

In schoolboeken is met name de periode na 1945 relatief onderbelicht. Daarom hebben we aan de hand van de stofomschrijving dit bronnenkatern samengesteld, waarin de nadruk ligt op de denazificatie en de ontwikkeling van de democratie in de Bondsrepubliek.

De stofomschrijving (zie KLEIO 2/93) is daarbij vrij nauwkeurig gevolgd. U vindt derhalve bronnen over de economische en sociale ontwikkelingen (par. 4.3 in de stofomschrijving, over onder andere het Wirtschaftswunder) en de politiek-mentale ontwikkelingen (par. 4.4, over denazificatie, de nieuwe politieke partijen, de Spiegel-affaire, het 'mehr Demokratie wagen' van Brandt en de strijd bare democratie die de West-duitse staat wilde zijn).

We zijn grote dank verschuldigd aan Dr. R. Goll van het Goethe-Institut in Amsterdam en Prof.dr. G. Lottes van de Universiteit van Regensburg voor hun hulp bij de selectie van de opgenomen bronnen.

De bronnen komen grotendeel uit de volgende publikaties:

Zeit/worte (Hefst 2), een uitgave van het Goethe-Institut, München 1993;

Chr. Klessmann, *Die doppelte Staatsgründung*, Bonn 1982;

Chr. Klessmann, *Zwei Staaten, eine Nation*, Bonn 1988;

serie DTV-Dokumente: D. Rossmeissl, *Demokratie von aussen*; en K.-J. Ruhl, *Neubeginn und Restauration*;

Bodensieck, *Die Deutsche Frage seit dem Zweitem Weltkrieg*;

D. Dowe und K. Klotzbach (hrsg.), *Programmatistische documente der Deutschen sozial-demokratie*.

Ze zijn vertaald door Wim Rongen en Ruud Slotboom.

Voor de foto's is geput uit:

Zeit/worte (blz. 2, 7, 8, 10, 11, 12);

Fragen an die deutsche Geschichte, Bonn 1983 (blz. 5);

Peter Koch, *Willy Brandt, eine politische Biographie*, Berlijn 1989 (blz.9)

en uit *Informationen zur politischen Bildung*.

Wim Rongen en Ruud Slotboom

Zoals al eerder in KLEIO vermeld nodigt de redactie collega's uit om eens een kijkje in de kast te nemen en te zien of er misschien niet een aardige set bronnen in ligt, die de moeite waard is om te verspreiden. De redactie is in het bijzonder op zoek naar bewerkte bronnen die ook geschikt zijn om op VBO/MAVO-niveau te gebruiken

kleio

nummer 9/93
pagina's 14 en 15

Denazificatie

Toen de geallieerden in 1945 Duitsland bezetten hadden zij afgesproken dat er een ingrijpende 'denazificatie' moest komen. Daarmee werd het verwijderen van nazi's uit belangrijke functies in het maatschappelijke leven bedoeld. Maar de manier waarop dit gebeurde verschilde sterk per bezettingszone: de Sovjets wilden de belangrijke nazi's aanpakken en de kleine nazi's met rust laten. De Amerikanen wilden het verleden van iedereen onderzoeken en daarna zowel de grote als de kleine nazi's bestraffen.

De geallieerden wilden alle herinneringen aan het verleden meteen verwijderen. Iedere herinnering aan het nazisme en het militarisme moest uit het straatbeeld verbannen worden.

Bron 1

Headquarters
Military Government
Nürnberg

3 augustus 1945

Betreft: Denazificering en demilitarisering van Duitse straatnamen en gedenktekens.

Aan: Landrat, Landkreis Nürnberg

1. Van ieder park, straat of openbare weg, inrichting, gebouw (openbaar en niet-openbaar) of industrieel gebouw in het district Neurenberg, die of dat naar een persoon of een zaak vernoemd zijn, die met nazisme of Duits militarisme ... in verband staat, moet de naam verwijderd worden ...

2. Alle gedenktekens en beelden, die met het nazisme of Duitse militarisme te maken hebben, moeten meteen verwijderd en naar een opslagplaats gebracht worden

3. Alle emblemen, insignes of symbolen van het nazisme of Duitse militarisme moeten van beelden, gedenktekens en gebouwen, die niet verwijderd en opgeslagen worden, verwijderd worden.

4. Onder personen 'die in verband staan met nazisme of Duits militarisme', verstaan wij al die personen die een ambt hadden of op een andere manier op welk tijdstip dan ook, op lokaal of nationaal niveau in de NSDAP of in daaraan ondergeschikte organisaties actief waren;

Vragen bij bron 1

1. In de verordening wordt steeds gesproken over 'nazisme en Duits militarisme'. Wat wordt verstaan onder Duits militarisme?
2. Wie moet de verordening uitvoeren en wie geeft de opdracht?
3. Op welke andere terreinen zou zich denazificatie moeten voltrekken, wil ze naar jouw mening effectief zijn?

Bron 2

Een voorbeeld van hoe het moest, is dit bericht van het 'Landratsamt' Nürnberg/Altdorf van 27 juli 1945.

Gemeente	Oude naam	Nieuwe naam
Altdorf	Adolf-Hitler-Platz Standartenstrasse Horst-Wessel-Allee	Marktplatz Hersbrücker Strasse nog geen nieuwe naam
Feucht	Adolf-Hitler-Strasse	Hauptstrasse
Fischbach	Julius-Streicher-Siedlung	Siedlung Moorenbrunn
Leinburg	Adolf-Hitler-Platz	Marktplatz
Moosbach	Adolf-Hitler-Platz	Ortsstrasse
Schwaig	Horst-Wessel-Strasse Hans-Schemm-Strasse Schlageter-Strasse Ludendorff-Strasse Generaloberst v. Fritsch-Strasse Gen.-Litzmann-Strasse Bonte-Strasse Wilhelm-Gustloff-Strasse	Friedensstrasse Gartenstrasse Siedlerstrasse Birkenstrasse Nelkenstrasse Eichenhain Tulpenweg Am Bahndamm
Stein	Adolf-Hitler-Strasse Julius-Streicher-Strasse Darréstrasse Horst-Wessel-Platz	Mühlstrasse Gartenstrasse Regelbacherstrasse Mecklenburger Platz
Weissenbrunn	Hitlergarten	Schulanger

Vraag bij bron 2

Hoe komt men aan de nieuwe namen?

Bron 3

De aanpak in de westelijke zones was zo grootschalig en ingewikkeld dat ze vastliep in bureaucratische procedures. Dit maakte het voor Duitsers gemakkelijk hun straf te ontlopen. Dit gebeurde met behulp van 'Persilscheine'. Persil is het bekendste Duitse wasmiddel. Kennissen schreven brieven om verdachte burgers te ontlasten. Die brieven werden in de volksmond 'Persilscheine' genoemd.

Bremen 3 november 1945

Aan de president van de senaat, de heer burgemeester Kaisen in Bremen,

Directeur-generaal S. leerde ik in 1943 kennen, toen ik als gevolg van de afstamming van mijn vrouw, die half-joods is, als eerste burgemeester van de stad Landeshut in Silezië ontslagen werd. Hoewel hij mij tot dan toe niet kende, heeft de heer S. mij belangeloos ondersteund door voor mijn aanstelling bij "Weser Flugzeugbau GmbH" in Bremen te zorgen. Zowel toen als ook bij latere gelegenheden sprak hij zich sterk uit tegen het nationaal-socialisme. Hij zei dat we in Duitsland door minderwaardige mensen geregeerd werden, dat de jodenvervolgung een schande voor het hele Duitse volk was en dat op een overwinning in de oorlog niet gerekend hoefde te worden.

Ik was over deze openhartige uitlatingen van een vooraanstaand persoon in de industrie vooral daarom verbaasd, omdat ik er zelf geen aanleiding toe gegeven had. Het viel me ook op, dat de heer S. opzettelijk geen lidmaatschapsteken van de NSDAP droeg. In ieder geval kreeg ik de indruk dat hij zijn afwijzende houding niet onder stoelen of banken stak. Hij vertelde mij ook dat hij zijn mening tegen hoge officieren van het Duitse leger geuit had.

Mijn verklaring kan ik te allen tijde onder ede bevestigen.

Vragen bij bron 3

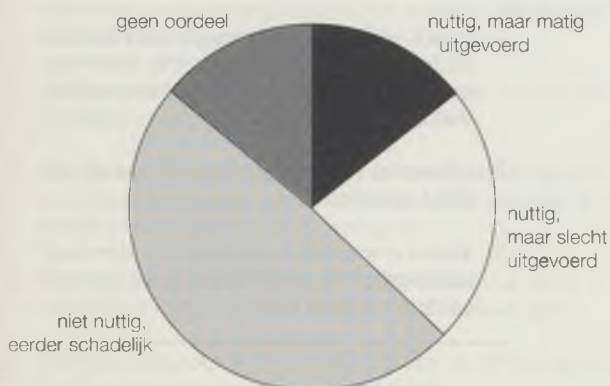
1. Geef de argumenten ter ontlasting van de directeur-generaal. Wat zijn volgens jou de zwakke punten in dit 'Persilschein'?
 2. Hoe was de militaire situatie van Duitsland in 1943?
 3. Zou deze verklaring voldoende 'bewijs' zijn om S. vrij te pleiten van nazi-smetten? Verklaar je antwoord.
 4. Bewijs met deze bron dat denazificatie van personen niet eenvoudig was.
-

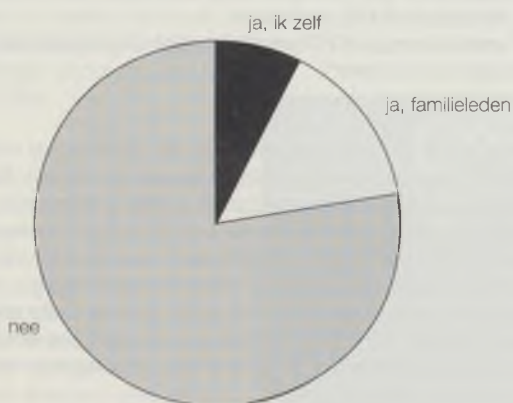
Bron 4

In 1953 werd in West-Duitsland onder de bevolking een enquête gehouden over het nut van de denazificatie. Daarbij werden onder meer deze twee vragen gesteld:

'Wat vindt u achteraf van de denazificatie, die enkele jaren geleden door de geallieerden werd uitgevoerd?'

'Heeft u of iemand in uw familie nadelen ondervonden van de denazificatie?'

Vragen bij bron 4

1. De denazificatie door de geallieerden wordt door bijna 50% van de bevolking als schadelijk ervaren. Waarom?
2. Niemand van de ondervraagden is echt tevreden over de uitvoering van de denazificatie. Waarom zou dat zo zijn?

"De grote partijgenoot: 'Mij doet hij niets meer! Hij heeft zich al volgevreten met de kleine partijgenoten'"

Politieke partijen

Deutsches Volk!

In der schwersten Katastrophe, die je über ein Land gekommen ist, ruft die Partei

Christlich-Demokratische Union Deutschlands

aus tiefer Liebe zum deutschen Volk, die christlichen, demokratischen und sozialen Kräfte zur Sammlung, zur Mitarbeit und zum Aufbau einer neuen Heimat. Aus dem Chaos von Schuld und Schande, in das uns die Vergeltung eines verbrecherischen Abenteuers gestürzt hat, kann eine Ordnung in demokratischer Freiheit nur entstehen, wenn wir uns auf die kulturgefaltenden sittlichen und geistigen Kräfte des Christentums berufen und diese Kraftquelle unserem Volk immer mehr erschließen.

Berlin, den 26. Juni 1945

Andreas Hermes

Heinrich F. Albert
Hans von Arnim
Eduard Bernoth
Theodor Bohner
Emil Dörfel
Margarete Ehler
Josef Essing
Johann Eudenbach
Ferdinand Friedensburg
Willy Fuchs
Otto Heinrich
von der Gabelentz

Wilhelm Hepp
Peter Hensen
Artur Herzog
Ernst Hülse
Paulus van Hussen
Jakob Kaiser
Heinrich Krone
Ernst Lemmer
Otto Lens
Hans Lukaschek
Reinhard Moeller
Katharine Müller

Elfriede Nöbgen
Otto Nuschke
Rudolf Pechel
Eberhard Plewe
Ferdinand Sauerbruch
Walter Schreiber
Martin Schwab
Hildegard Staehle
Theodor Steltzer
Heinrich Voelkel
Graf York
von Wartenburg

Vragen bij bron 5

1. Noem een partij waarmee de CDU wel wilde samenwerken en een partij waarmee men zeker niet wilde samenwerken. Verklaar je antwoord.
2. Uit welke vooroorlogse partijen werd de CDU gevormd?
3. Welke christelijke waarden zouden met name geschikt zijn om de wonden van het verleden te helen?

De geallieerden stelden na de capitulatie van de Duitsers een verbod in op elke politieke activiteit. Dit gold voor iedereen, dus niet alleen voor ex-leden van de NSDAP, maar ook voor mensen die in het verzet hadden gezeten. Pas na enkele maanden werd er toestemming gegeven voor de oprichting van politieke partijen. In verschillende steden werden lokale afdelingen gesticht. Later zouden deze afdelingen zich aaneensluiten tot nationale partijen. In Berlijn werd op 26 juni 1945 een oproep tot stichting van de Christelijk-Democratische Unie gedaan.

Bron 6

In het streven van de Bondsrepubliek een sterke democratie te maken, biedt de grondwet de mogelijkheid partijen te verbieden, die zich niet aan de democratische spelregels houden. Zo werd in 1952 de rechtse SRP (Sozialistische Reichspartei) en in 1956 de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) verboden.

Het verbod van de KPD werd door het Constitutioneel Hof als volgt gemotiveerd.

Bron 5

Aan het Duitse volk!

In de zwaarste catastrofe die ooit over het land is gekomen, roept de Christelijk-Democratische Unie van Duitsland, uit oprechte liefde tot het Duitse volk, de christelijke, democratische en sociale krachten op tot ... het meewerken aan de opbouw van een nieuw vaderland. Uit de chaos van schuld en schande, waarin de verafgoding van een misdadig avontuur ons heeft gestort, kan een orde in democratische vrijheid alleen ontstaan wanneer wij ons op de zedelijke en geestelijke krachten van het christendom bezinnen ...

Duitse mannen en vrouwen. Wij roepen jullie op, alles wat ons verdeeld terzijde te schuiven. Volg onze oproep tot een grote partij, die samen met de andere partijen van de nieuwe democratie aan de opbouw van Duitsland wil werken.

De dictatuur van het proletariaat is niet verenigbaar met de vrije democratische ordening van de grondwet. Beide staatsordeningen sluiten elkaar uit ... Iedere discussie over het feit of, zoals de KPD beweert, de dictatuur van het proletariaat als 'democratie', ja zelfs als 'hoogste vorm van democratie' gezien kan of moet worden, is overbodig ... In de moderne democratie moet het volk, waarvan alle staatsgezag uitgaat, op een of andere manier vertegenwoordigd zijn. Zo kan de 'algemene wil' zich bij ... staatszaken telkens in concrete besluiten uiten.

Als men eenmaal het begrip democratie uit zijn relatie met de liberaal-constitutionele ideeën gaat losmaken, kan ten slotte voor iedere vorm van vertegenwoordiging, ..., in formele zin de aanduiding 'Democratie' gebruikt worden. Dan wordt de vertegenwoordiger van het ogenblik het talent en het recht toegekend, de 'ware' volkswil tot uiting te brengen. Zo hebben ook fascistische leiders hun dictatuur graag als 'zuiverste vorm van de democratie' genoemd, en Lenin kon zeggen, dat 'er niet de geringste principiële tegenspraak tussen de sovjet (d.w.z. de socialistische) democratie

en het gebruik van dictatoriale macht door individuen bestaat'.

De democratie, die er in de dictatuur van het proletariaat zou bestaan, is in ieder geval niet die van de principes van de grondwet.

Vragen bij bron 6

1. Leg uit dat de 'dictatuur van het proletariaat' de hoogste vorm van democratie genoemd kan worden. Wat brengt het Hof daar tegenin?
2. Welke positie heeft het Constitutioneel Hof in de staatsinrichting van Duitsland?
3. Vind je het democratisch dat het Constitutioneel Hof een partij die de liberaal-constitutionele democratie wil afschaffen, als politieke partij verbiedt?
4. Hoe kun je verklaren dat een communistische partij in Nederland niet verboden werd en in Duitsland wel?
5. Geef aan waarom je de vergelijking van de KPD met de NSDAP wel/niet gerechtvaardigd vindt.

Bron 7

De SPD liet na de oorlog een aantal marxistische stokpaardjes vallen en maakte daarmee ook de weg vrij voor deelname aan een regeringscoalitie. Belangrijk in dit opzicht is het Godesberger program van de SPD uit 1959.

Het democratische socialisme, ..., wil geen laatste waarheden verkondigen - niet uit gebrek aan inzicht en niet uit onverschilligheid tegenover de wereldbeschouwingen of religieuze waarheden, maar uit achtting voor de geloofsbeslissingen van mensen, over de inhoud waarvan noch een politieke partij noch de staat te beslissen hebben.

Ten onrechte beroepen de communisten zich op socialistische tradities. In werkelijkheid hebben ze de socialistische ideeën vervalst. De socialisten willen vrijheid en rechtvaardigheid verwerkelijken, terwijl de

communisten de verdeeldheid van de maatschappij gebruiken om de dictatuur van hun partij te vestigen.

Het privé-eigendom van produktiemiddelen moet beschermd en aangemoedigd worden, zolang het niet de opbouw van een rechtvaardige sociale orde belemmert. Produktieve middelgrote en kleine bedrijven moeten versterkt worden, zodat ze de strijd met de grote bedrijven kunnen doorstaan.

Vragen bij bron 7

1. Leg uit waarom dit program een radicale breuk met het verleden betekende.
2. Geloofszaken worden bestempeld als behorend tot het persoonlijk territorium. Wat is daar voor de SPD nieuw aan?
3. Wat is volgens de socialisten het grote verschil tussen hun ideeën en die van de communisten?
4. Maak met tekstfragmenten duidelijk dat de SPD zich gematigd opstelt ten opzichte van andere politieke partijen.
5. Maak met tekstfragmenten duidelijk dat de SPD een linkse partij is.
6. Wanneer kwam de SPD na de Tweede Wereldoorlog voor het eerst in de regering?

De partijdag van de SPD in Bad Godesberg - november 1959.

Democratisering

Bron 8

	'49	'53	'57	'61	'65	'69	'72	'76	'80	'83	'87	'90
CDU/CSU	31	45,2	50,2	45,4	47,6	46,1	44,9	48,6	44,5	48,8	44,3	44,1
SPD	29,2	28,8	31,8	36,2	39,3	42,7	45,8	42,6	42,9	38,2	37	35,9
FDP	11,9	9,5	7,7	12,8	9,5	5,8	8,4	7,9	10,6	7	9,1	10,6
GRÜNE									1,5	5,6	8,3	4,7
KDP/DKP	5,7	2,2					0,3	0,3	0,2	0,2		
NPD/Republ.					2	4,3	0,6	0,3	0,2	0,2		2,3
PDS												0,3
Overige	22,2	14,3	10,3	5,6	3,6	1,1	0	0,3	0,1	0	1,3	2,1

Uitslagen verkiezingen

Vragen bij bron 8

1. Wat is het meest opvallende verschil tussen de uitslag van 1949 en die van 1990? Geef hiervoor een verklaring.
2. Welke partij is in de jaren 80 het sterkst opgekomen? Verklaar dit.
3. Verklaar de 50,2% van de CDU in 1957.
4. Verklaar de 45,8% van de SPD in 1972.
5. Leg aan de hand van de cijfers de strategische positie van de FDP uit.
6. Waarom nemen in Duitsland in vergelijking met Nederland zo weinig partijen aan de verkiezingen deel?

Bron 9

In 1962 publiceerde het Westduitse weekblad Der Spiegel een geruchtmakend artikel. Daarin werd duidelijk gemaakt dat een eventuele kernoorlog tot veel slachtoffers onder de burgerbevolking zou leiden. In het artikel waren volgens de bondsregering geheime gegevens gebruikt. Daarom werd, op last van minister van defensie Strauß, een aantal redacteuren van het blad gearresteerd.

De kwestie leidde tot felle reacties in het land. Strauß moest aftreden. Er ontstond een discussie over de vrijheid van meningsuiting. De Bild-Zeitung publiceerde op 12 november 1962 een dramatische oproep naar aanleiding van de affaire.

Lieve 'Bild'-lezer!

De bondsregering heeft zich geblameerd (in haar optreden tijdens de Spiegel-affaire). Het is de blamage van het zwakste en slechtste kabinet dat wij sinds 1949 hebben. De kritiek van politici in de bondsdag is dan ook terecht, maar 'Bild' (...) roept hen op om tot bezinning te komen!

We hebben onze vrijheid nodig, maar we hebben ook de staat nodig. Vernietig niet het prille en langzaam groeiende vertrouwen van de burgers.

Ook wanneer de Duitse ministers zich nog gekker en onnozeler zullen gaan gedragen als in de laatste dagen: onze vrijheid is niet in gevaar ... Er zijn geen sterke mannen, die onze persoonlijke vrijheid bedreigen. En de zogenaamde sterke man heeft zojuist een zeer zwak figuur geslagen ...

Landgenoten! We mogen de jonge staat niet door pessimisten, mopperaars, hysterici en halve communisten in een kwaad daglicht laten stellen ...

Merk de kleine vijanden op, bestrijd ze, maar vergeet daarvoor niet het grote, Rode gevaar!

Een eigen museum in uw vaklokaal!

Daily life in Egypt

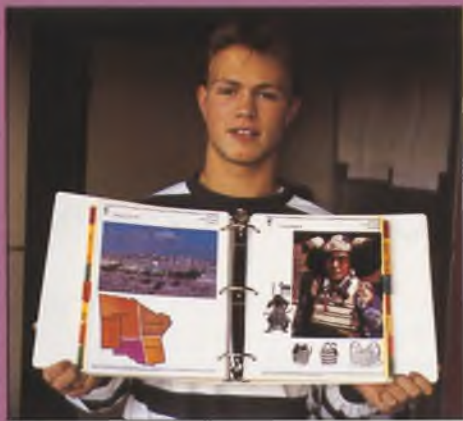
The Industrial Revolution

Terra Cotta Army, Xian

TTE-transparanten: uitmuntend materiaal voor uw geschiedenislessen
Instructief en beeldend, mooi en gemakkelijk

Het Bronnenboek voor jarenlang lesplezier

Deze indrukwekkende serie biedt 80 fullcolour sheets met 153 gebruiksvoorwerpen, kunstwerken, posters, foto's en reconstructies. U legt hiermee een brede basis voor de visualisering van het verleden. Moeiteloos en op pakkende wijze kunnen in uw lessen voortaan tal van historische onderwerpen concreet worden gemaakt. Deze prachtige transparanten zullen een blijvende indruk nalaten in het geheugen van uw leerlingen.

PREHISTORIE EN OUDHEID

PREHISTORIE:

- Lucy, een vroege Zuidmens, met foto van vindplaats
- Werktuigen: - speerpunt - leerbewerking - sikkel met bronzen handvat

MESOPOTAMIË EN EGYPT:

- Soemerische mozaïeken: - oorlogstaferel - het dagelijks leven
- Egyptische muurschilderingen: - het dagelijks leven - de jacht
- Fenitische schepen, muurreliëf
- Assyrische en Perzische kunst: - gevelgeelde stier - rituele drinkbeker

DE GRIEKSE BESCHAVING:

- Myceense kunst: - gouden beker - ingelegde dolk - zilveren stierekop - dodenmaskers
- Griekse voorwerpen: - vaas met Ajax en Achilles - oorring - wierookbrander Delphi
- Griekse kunst en het dagelijks leven: - twee vrouwelijke Terracotta figuurtjes - bronzen wagenmenner Delphi - buste

Transparanten bevorderen het contact met de leerlingen en geven een goed zicht op niveaoverschillen in de klas.

- Medische wetenschap in Griekenland: - beeld van Asklepios, God genezing - 12 medische instrumenten - behandeling patiënt, muurreliëf

DE ROMEINSE TIJD:

- Speelgoed in het Oude Rome: - ruiters te paard - knikkers en ballen - pop van jute - dierenbeeldjes
- Romeinse aquaducten: - overzicht en drie bouwconstructies

EUROPA SINDS 500

DE MIDDELEEUWEN:

- Kastelen: plattegrond en schets
- Ridderuitrusting: - harnas - maliënkolder - Vlaams schild
- Details van het tapijt van Bayeux: - overval op boerderij - kroning Harold II
- De Noormannen: - schilderij landing - reconstr. Vikingschip - foto opgegraven schip
- Reliëfkaart van Europa (met opdrachtvel over de Grote Volksverhuizing)
- Middeleeuws manuscript: 14e eeuws, rijk geïllustreerd

DE RENAISSANCE:

- Italiaanse schilderkunst, 1510: Bellini: "De Heilige Maagd van het veld"

- Onderzoek menselijk lichaam: - het spierstelsel, Vesalius, 1543 - nu: via computer
- Het heil: - geocentrische visie, Ptolemeus - heliocentrisch beeld, Copernicus
- De ontdekkingsreizen (wereldkaart)

DE REFORMATIE:

- De boekdrukkunst: - de eerste gedrukte bijbel - afbeelding Gutenberg
- Oorzaken godsdienstoorlogen: "Het Ware Geloof" tegenover "de Antichrist", schilderij 1530

VERLICHTING EN DEMOCRATIE:

- Peter de Grote in Holland; Zomerpaleis, Petersburg
- Het parlement en de Britse kroon

FRANSE REVOLUTIE/ROMANTIEK:

- Executie van Lodewijk de XVI, schilderij: de guillotine, foto inzet
- Napoleon: kaart van Europa 1810 en schilderij van veldslag
- Romantiek en impressionisme: schilderijen van Delacroix en Monet

Transparanten garanderen een juiste historisch-geografische beeldvorming.

- De Italiaanse eenwording: - Garibaldi in 1845, schilderij - Slag bij Calatafimi, schilderij

INDUSTRIËLE REVOLUTIE - 20e EEUW

DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE:

- Britse textiel fabriek, schilderij
- keramische industrie, overzichtsfoto

EERSTE WERELDOORLOG EN VOLKENBOND:

- Oorlogsposters en propaganda: - "Your King & Country need You" - "Enlist Now" - "Women of Britain say: 'GO!'"
- Grenzen Europa: - vóór en na WO I - de grote vier in Versailles
- Wilson en de Volkenbond: - in Parijs, foto - met vredesduif, - tegenwerking congres, cartoons

CRISIS, FASCISME, WO II:

- De beurscrash van Wallstreet: - foto en twee krantenkoppen
- Fotografie en propaganda: Mussolini - bezoek boerendorp, ± 1924 - bezoek sulfietmijn op Sicilië, ± 1937 - op toppunt van zijn macht, ± 1939
- Het einde van het Derde Rijk: - Russen op Rijksdag - bunker van Hitler

KOUDE OORLOG:

- De Sovjet-regering: - schema regerings en partijstructuur - het Kremlin, foto
- Politieke kaart van de wereld (Werkblad: "Cold War Hot Spots", '45-'88)
- Politieke kaart van Europa

Transparanten geven nieuwe leerstimulansen en stellen ook zwakke(re) leerlingen in staat actief deel te nemen aan de lessen

BUITEN-EUROPESE GESCHIEDENIS

BYZANTIJN EN ISLAM:

- Gouden Byzantijnse kelk met inlegwerk
- Tapijtdcoraties: gebedstapijt, wandtapijt en bedoefentapijt
- Islamitische architectuur, drie foto's: - Mostar, Joegoslavië - moskee, Egypte - Alhambra-paleis in Granada
- Islamitische kunst: gedecoreerd raam en graf
- Suleiman de Grote, muurschildering
- Drie beroemde Islamitische heersers: Akbar, Jahangir en Shah Jahan

AFRIKA

- Ethiopië: Kerken uit rots, 13e e.
- Benin: Koningen in brons, 15e eeuw
- Slavenhandel: - marktverkoop - boottransport
- Drie Afrikaanse decoratiestijlen
- Fysische kaart Afrika (Werkblad: handel en reizen in Islamitisch West-Afrika)
- Politieke kaart Afrika (Werkblad: landen en hoofdsteden)

AZIE

- Politieke kaart van Azië (Werkblad: "Azië leren kennen")

Transparanten motiveren vanwege hun overzichtelijkheid. Ze verschaffen bovendien sterke geheugensteunen.

- Fysische kaart van Azië (Werkblad: geografische ligging India)

ISRAËL:

- Jeruzalem, overzichtsfoto met inzet plattegrond Oude Stad
- Regering: - structuur en foto Knesset-zaal

INDIA:

- Kunst en godsdienst: de Gandharan Boeddha
- De Sepoy-opstand in 1858, schilderij

CHINA:

- De Chinese Muur
- Begraven leger van Shi' Huangdi, overzicht
- Mongoolse cultuur, 14e eeuw: - pentekeningen over de jacht - schilderij op zijde over oorlogvoeren
- Chinese kunst: Ming porselein

JAPAN/KOREA:

- Samurai-soldaat, - details van uitrusting
- Kabuki-heater, twee toneelscènes
- Japanse cultuur: - Japanse tuin, - Europese tuin
- Vrouwen in Japan: - kimono - kinderverzorging - verkiezingen
- Koreaanse kunst: - bronzen drankenop - Kundika (Boeddhistische kruik)

NOORD-AMERIKA

- Fysische kaart van Noord-Amerika (Werkblad: Relaties van Maya's met de Heuvel bouwers in Mississippi-gebied)
- Politieke kaart van Noord-Amerika (Werkblad: spreiding van Indianen)
- Spaanse missieposten, foto's: New Mexico, 1706 en Californië, 1798
- Amerikaans-Spaanse oorlog, 1890: "The Sinking of the Maine", krant
- Amerikaanse oorlogsposters: "The Navy Needs You!", "Can Vegetables, Fruit and the Kaiser too", "Let's keep the Glow in Old Glory"
- Het Amerikaanse bestuur, schema en foto van het Capitool

ZUID-AMERIKA

- Ethische samenstelling: Schijfdiagrammen van 12 landen
- Politieke kaart van Zuid-Amerika: (Werkblad: Landen/hoofdsteden)

Transparanten zijn gemakkelijk in het gebruik. Ze verkorten bovendien de lesvoorbereiding.

- Fysische kaart van Zuid-Amerika: (Werkblad: bergen, rivieren, vlaktes)

AUSTRALIË EN OCEANIË

- Politieke en fysische kaart van Australië en Oceanië (Werkblad: Australische geschiedenis en geografie)

MONDIALE PROBLEMEN:

- Jeugd en geweld (Noord-Ierland)
- Bevolking en honger, wereldkaart
- Ecologische problemen, 3 foto's: bedreigde diersoorten, regenwoud, vervuiling oceanen

Geschiedenis in kunstwerken

Geïntegreerd

"Geschiedenis in Kunstwerken" biedt een heel bijzondere uitbreiding op het "Bronnenboek". Niet alleen worden wederzijds leemtes opgevuld. Met beide sets beschikt u over zo'n breed scala aan beeldmateriaal, dat u voortaan in staat bent bij vrijwel alle onderwerpen historische ontwikkelingen en tegengestelde visies te laten zien. U kunt boeiende vergelijkingen maken door verschillende combinaties van transparanten te tonen. Iedere dag komt dit uw lessen ten goede.

We bieden ook een speciale inhoudsopgave, waarin beide sets zijn geïntegreerd. Al het beeldmateriaal van de prehistorie tot de industriële revolutie komt dan chronologisch thematisch geordend bijeen in één ringband. In de andere ringband bevinden zich dan alle transparanten die gegroepeerd zijn rond thema's over de moderne en Buiten-Europese geschiedenis.

Bestel u beide sets ineens, dan geldt een korting van f100,- (BF 2.000). Beschikt uw school reeds over een van deze sets en bestelt u nu het aanvullende deel, dan geldt f50,- korting. Zie bestelbon.

De leerling leert kunstwerken vanuit hun historische achtergrond benaderen en waarderen.

RECENSIES

"...De kwaliteit van de 80 transparanten staat buiten discussie... Een rijke variëteit aan objecten: kunst- en gebruiksvoorwerpen, reconstructietekeningen, maquettes, miniaturen, gravures, pentekeningen, monumenten, gebouwen, affiches en foto's... Een waarder aspect: wetenschappen, kunst en godsdienst, staatkunde en politiek. Het leven van elke dag krijgt meer dan de gebruikelijke aandacht... een uiterst concrete evocatie van leefgewoonten, wooncultuur, kleding, eten en drinken en werken en ontspanning uit alle perioden van de Wereldgeschiedenis... een brede ruimtelijke situering van het historisch verleden, ook met betrekking tot de ecologische problemen en de wetenschappelijke en technische realisaties uit het verleden van vooral de Afrikaanse en Aziatische culturen en samenlevingsvormen... Ook wordt historische informatie geboden die de studie van het behandelde onderwerp verrijkt en verdiept... Een nuttige hulp... een bijzonder waardevol didactisch en historisch instrument... W. Dupon, didacticus Universiteit Leuven, in: Digo, april 1991.

"...Ik heb twee maanden enthousiast gewerkt met vele transparantkaarten uit de historische atlas. Het Bronnenboek van de Wereldgeschiedenis bleek hierop een perfecte aanvulling... Op verschillende momenten en in alle leerjaren zijn deze bronnen inzetbaar: met

"Mijn leerlingen hebben zo iets van: 'Nou, laat die 2000 dia's voortaan maar in de kast staan'. H. van Duinen, Gaasterland Dag- en Avondcollege, Amsterdam

"Makkelijk bij groepswork om de aandacht even te vestigen op iets wat je wil uitleggen en heel concreet... ze kijken er beter naar dan naar de plaatjes in het boek". G. van Zulphen, Ivo Mavo, Den Bosch

"Dit mooie beeldmateriaal verrijkt mijn lessen en brengt me op nieuwe ideeën". P. Wester, Carmellyceum, Oldenzaal

de start van een nieuw onderwerp, als samenvatting, als illustratie bij de behandelde stof uit het boek... Het samen kijken naar bronnen werkt bij mijn leerlingen motiverend, verhoogt de betrokkenheid bij het onderwerp en zorgt voor een plezierige afwisseling... Van harte aanbevelen... T. Senf, docent Over-U-Mavo, Amsterdam, in: Geschiedenis in de Klas, nr. 37, sept. 1991.

Vul de antwoordkaart in en stuur deze zonder postzegel naar ons terug. U betaalt pas nadat u uw bestelling heeft ontvangen. TTE heeft bankrekeningen in Nederland en België.

BESTEL U BINNEN TWEE WEKEN, DAN ONTVANGT U EEN LUXE TTE OVERHEAD-POINTER GRATIS

Moderniseer nu en verbreed de basis voor uw visueel onderwijs in de jaren 90

JA

BESTELBON

IK VERZOEK OM TOEZENDING VAN: (aankruisen wat van toepassing is)

- ☐ BRONNENBOEK VAN DE WERELDGESCHIEDENIS "Treasures of the World", SF-TTE, 1991, a f 689,- (BF 12.800)
- ☐ DE GESCHIEDENIS IN KUNSTWERKEN "Images of Man and Change", M-TTE, 1992, a f 478,- (BF 8.900)
- ☐ Met aanspraak op f 50,- /BF 1.000 korting. Wij hebben reeds een of meer Geschiedenis in Kunstwerken (of Bronnenboeken).
- ☐ BRONNENBOEK EN GESCHIEDENIS IN KUNSTWERKEN met f 100,- (BF 2.000) korting: a f 1067,- (BF 19.700)

- ☐ ENCYCLOPEDIË VAN DE WERELDGESCHIEDENIS "World History Maps/Graphs", H-TTE, 1992, a f 869,- (BF 16.130)
- ☐ TRANSPARANTEN-ATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS "World History Maps", H-TTE, 1990, a f 689,- (BF 12.800)
- ☐ ATLAS EN BRONNENBOEK V/D AMERIKAANSE GESCHIEDENIS "American People", H-TTE, 1988, a f 478,- (BF 8.900)
- ☐ AMERIKA: GESCHIEDENIS EN GEOGRAFIE "The People and the Dream", SF-TTE, 1991, a f 448,- (BF 8.300)

INFORMATIE over alle TTE-sets voor: ☐ Gesch. & Kunstgesch. ☐ Aardrijkskunde ☐ Biologie ☐ Natuurkunde ☐ Scheikunde

- ☐ Advies over de aanschaf van een overheadprojector (gratis)
- ☐ Ik wil gaarne op de hoogte blijven van nieuwe plannen, producten en aanbiedingen van TTE.

Alle prijzen zijn incl. B.T.W. en verzendkosten. De transparanten zijn alleen als volledige set leverbaar en niet verkrijgbaar via de boekhandel. Een luxe-opbergband met tabbladen wordt gratis bijgeleverd.

Ik ga over tot TOTAAL-VISUALISERING van mijn lesprogramma. Stuur mij het:

- ☐ Totaalpakket totaal-visualisering met f 225,- /BF 4.500 korting: Encyclopedie, Bronnenboek, Geschiedenis in Kunstwerken én Atlas en bronnenboek van de Amerikaanse geschiedenis voor BAVO/HAVO/VWO-ASO, tezamen 364 f.c.sheets a f 2289,- (BF 42.230)
- ☐ of: Amerika: geschiedenis en geografie voor BAVO/HAVO/VWO-ISO, tezamen 355 f.c.sheets a f 2259,- (BF 41.630)
- ☐ Basispakket totaal-visualisering 300 sheets, f 150,- /BF 3.000 korting: Encyclopedie, Bronnenboek en Kunstwerken a f 1886,- (BF 34.830)

Bestel u twee of meer sets, dan geldt f 50,- /BF 1.000 korting.

Bestel u voor meer dan f 500,-, plaats dan indien gewenst een kruisje: ☐ Ik betaal in twee halfjaarlijkse termijnen plus f 5,- adm. kosten.

Naam: Dhr./Mevr. _____

School: _____

Adres: _____

Post: _____

Tel.: _____ School type: _____

U kunt ook telefonisch bestellen: 074 - 91 07 95 of per fax: 074 - 42 67 21 (België: eerst 00 - 31)

☐ NL ☐ B

TRANSPARENCIES TO EDUCATE

GROTE TRANSPARANTEN-ATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS

"World History Maps", H-TTE, 1990

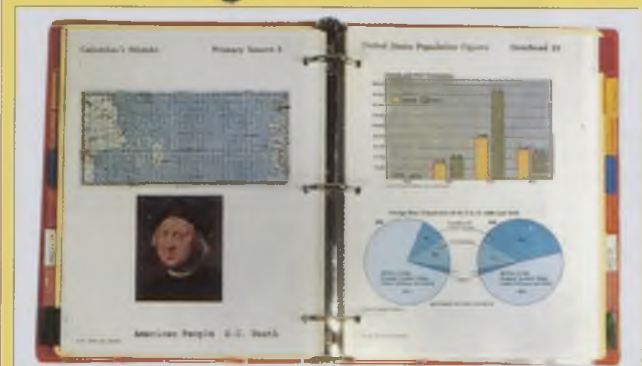
Voor de prijs van één wandkaart beschikt u over **96** historische kaarten.

TRANSPARANTEN-ENCYCLOPEDIË VAN DE WERELDGESCHIEDENIS

"World History Maps and Graphs". H-TTE. 1992

Thema's:	Atlas	Ency.	Bron.
Wereld	8x	26x	4x
Oudheid	19x	31x	22x
Middeleeuwen	15x	20x	11x
Europa na 1450	23x	48x	49x
Noord-Amerika	6x	7x	9x
Afrika	5x	9x	11x
Midden-Oosten	2x	9x	15x
Oost-Azië	12x	16x	15x
Zuidoost-Azië	8x	10x	4x
Latijs-Amerika	4x	11x	13x

Deze grote broer van de atlas bevat **160** sheets. Deze verbeterde versie biedt ook 30 nieuwe en geactualiseerde kaarten. Een wezenlijke uitbreiding is het statistisch materiaal en zijn de modellen die belangrijke historische gebeurtenissen en ontwikkelingen samenvatten en in een oogopslag overzichtelijk maken.

ATLAS EN BRONNENBOEK VAN DE AMERIKAANSE GESCHIEDENIS

"American People.", H-TTE, 1988

Voor de prijs van één wandkaart

De Amerikaanse geschiedenis komt in elk curriculum voor en is een regelmatig terugkerend onderdeel van het examen. Deze set biedt kleurrijk beeldmateriaal van talrijke geopolitieke, economische en sociale aspecten uit de Amerikaanse geschiedenis, dat op verschillende manieren kan worden aangewend. Ook bruikbaar bij vele andere onderwerpen en bij de vakken Engels en Aardrijkskunde.

En dat voor de prijs van één wandkaart

- Op 32 transparanten staan 5 grafieken, een schema en 37 kaarten over onder meer de ontdekkingen, claims, kolonisatie, onafhankelijkheidsstrijd, slavernij, Burgeroorlog, De West, Indianen, industrialisatie, crisis, wereldoorlogen en Koude Oorlog.
- Op 32 transparanten staan bronnen die hoogtepunten vertegenwoordigen uit de Amerikaanse geschiedenis: pamfletten, munten, symbolen, posters, foto's etc.

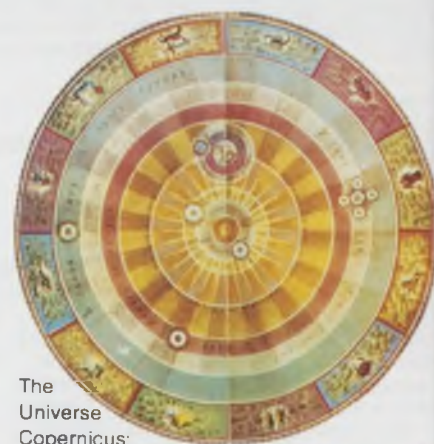
Aanbiedingen

Basispakket totaal-visualisering

▼ **Transparanten-Encyclopedie** ▼ **Bronnenboek** ▼ **Kunstwerken**
Samen 300 sheets: korting f 150,- (BF 3000)

Totaalpakket
totaal-
visualisering

▼ **Transparanten-Encyclopedie** ▼ **Bronnenboek** ▼ **Kunstwerken**
▼ **Atlas en bronnenboek v/d Amerikaanse geschiedenis** (Voor Havo/Vwo-ASO)
of: **Amerika: geschiedenis en geografie** (Voor Bavo/Mavo/Havo-TSO)
Samen 364 (of 355) sheets: korting f 225,- (BF 4000)

TTE-TRANSPARANTEN VOOR DE TOTAAL-VISUALISERING VAN UW GESCHIEDENISLESSEN

TTE-SETS ZIJN:

Gebruiksvriendelijk: overlays die voorbereiding vereisen, zijn veelal vermeden. Geen voorgeschreven lesstramien, maar direct inpasbaar in eigen betoog.

Duidelijk: kennis en leerdoelen spreken als vanzelf uit de transparanten; geen overdaad aan informatie; weinig of geen tekst.

Gevarieerd: een set is niet toegespitst op een thema, maar bruikbaar bij vele onderwerpen.

Omvangrijk: 25 tot 160
transparanten per set.

Goedkoop: per full-colour sheet veelal slechts de helft tot 1/3 van de gangbare prijzen van transparanten, of minder

Daarnaast: handig in gebruik,
passend op elke projector en
makkelijk op te bergen.

**Bronnenboek en Kunstwerken
complementair met Encyclopedie**

Deze sets hebben dezelfde opzet. De *Encyclopedie* biedt het historisch kaartmateriaal en de statistieken. Het *Bronnenboek* brengt reconstructies en ongeschreven bronnen uit elk tijdvak binnen uw handbereik. *Kunstwerken* vult dit aan met meesterwerken voor mentaliteits- en maatschappijgeschiedenis.

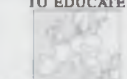
-SETS:
in ieder lokaal

N Kleio 11/93: 2.300 A3+
N Kleio 5/94: 2.300 A3+
B Digo 5/94: 1.200 A5
N Res: 2.000 A4

NE PAS AFFRANCHIR

TRANSPARENCIES

**TRANSPARENCIES
TO EDUCATE**

NO STAMP NEEDED

RÉPONSE PAYÉE PAYS-BAS

TRANSPARENCIES TO EDUCATE

Int.Antwoordnummer

C.C.R.I. Numéro 1796

7550 WB HENGLO (O)

Vragen bij bron 9

1. Vrijheid van meningsuiting en pers is in de BRD altijd een hachelijk punt geweest. Licht dit toe.
 2. Zou een artikel als dat van *Der Spiegel* uit 1962 over slachtoffers bij een kernoorlog ook nu nog tot zo'n tumult leiden? Ook als daar geheim materiaal bij gebruikt zou zijn? Verklaar je antwoord.
 3. Maak met behulp van tekstfragmenten duidelijk dat deze tekst uit de periode van de Koude Oorlog stamt.
 4. Hoe stond de *Bildzeitung* politiek gesproken?
 5. Trok deze oproep partij voor Strauß of voor *Der Spiegel*? Verklaar die opstelling.
-

Bron 10

Eind jaren 60 kwam het in de bondsrepubliek tot geweldadige protesten van jongeren tegen de overheid. Het hoogtepunt daarvan vormden de betogingen in april 1968, nadat de populaire linkse protestleider Rudi Dutschke bij een aanslag zwaar gewond was geraakt.

Vragen bij bron 10

1. Noem twee kwesties waartegen eind jaren 60 werd betoogd.
 2. De jongeren die toen protesteerden behoorden voor het grootste deel tot de na-oorlogse generatie. Waarom was het geen toeval dat juist zij veel kritiek hadden op de samenleving?
-

12 april 1968.

Bron 11

In zijn memoires ging oud-bondskanselier Willy Brandt in op een spraakmakende opmerking in zijn regeringsverklaring van 28 oktober 1969: "Wij willen meer democratie wagen". Deze zin leidde tot hevige reacties in de publiciteit. Voorstanders van vergaande hervormingen waren zeer tevreden met de regeringsverklaring, maar tegenstanders zagen er een bedreiging in van het - volgens hen - goed functionerende politieke bestel.

Een zin waarover later veel werd gepolemiseerd, luidde: 'Wij willen meer democratie wagen'. Wij hadden ons daadwerkelijk als doel gesteld ons werk doorzichtiger te maken, meer tegemoet te komen aan de kritische behoefte aan informatie. (Wij gingen uit van meer inspraak en medeverantwoordelijkheid). Daarbij dachten wij niet aan perfectie, wel aan een maatschappij die meer vrijheid biedt Met dezelfde intentie zei ik: 'Wij staan niet aan het einde van onze democratie, we beginnen nu pas echt'.

Vragen bij bron 11

1. Wat zal Brandt bedoeld hebben met de woorden 'wij willen meer democratie wagen'? Wie worden met 'wij' bedoeld?
2. Hoe kan meer informatieverstrekking door politici leiden tot meer werk voor politie?
3. Vergelijk bron 11 met het Adenauer-affiche uit 1957. Welke twee visies staan hier diametraal tegenover elkaar?

Een slinger voor stalen kogels uit het wapenarsenaal van de opstandige jongeren.

Bron 12

In de nieuwe grondwet werd rekening gehouden met de fouten van Weimar. Allerlei maatregelen werden genomen om de politieke stabiliteit te vergroten. Eén daarvan is de constructieve motie van wantrouwen: het vertrouwen in de bondskanselier kan slechts dan door de bondsdag opgezegd worden als meteen een opvolger aangewezen wordt.

Fragment uit het nieuwsoverzicht van 27 april 1972

Voor 't eerst in de geschiedenis van de Bondsrepubliek komt 't tot een motie van wantrouwen van de bondsdag tegen de kanselier. De leiding van de CDU-fractie besluit tot deze motie, omdat verscheidene afgevaardigden van de coalitiepartijen uit protest tegen de 'Ostpolitik' bondskanselier Brandt blijkbaar niet meer willen steunen. Op de dag van de stemming vinden talrijke stakingen plaats in de Bondsrepubliek, waarbij geëist wordt dat Brandt kanselier blijft. Tot ieders verrassing wordt op 27 april de door de CDU ingebrachte motie van wantrouwen afgewezen: Rainer Barzel, de CDU-fractievoorzitter, krijgt slechts 247 stemmen, twee minder dan hij nodig had. Omdat een deel van de liberale parlementsleden inderdaad voor de motie heeft gestemd, moeten enkele afgevaardigden van de CDU tegen Rainer Barzel gestemd hebben.

De patstelling in de bondsdag blijkt de volgende dag opnieuw als de begroting van de bondskanselier geen meerderheid krijgt. Nieuwe verkiezingen zijn onvermijdelijk.

Oppositieleider Rainer Barzel (l) feliciteert kanselier Brandt (r) met zijn overwinning.

Vragen bij bron 12

1. Op welke fouten van Weimar wordt gedoeld?
2. Wat is een constructieve motie van wantrouwen?
3. Wat wordt onder de 'Ostpolitik' van Brandt verstaan?
4. Welke bezwaren had de CDU tegen de 'Ostpolitik'?
5. Waaraan had Brandt te danken dat hij niet weggestemd werd? Noem minstens twee argumenten.

Voorzichtig! Onoverbrugbare kloof (1970).

1963 - Het bezoek van president Kennedy aan Berlijn op 26 juni wekt bij velen de hoop dat de Duitse kwestie op vreedzame wijze opgelost kan worden. Met Willy Brandt beschikt Duitsland over de man die deze politieke lijn zal gaan volgen.

Buitenlandse politiek

De Bondsrepubliek wilde een anti-totalitaire, strijd bare democratie zijn. Dat uitte zich niet alleen in het verbod van partijen als de SRP en de KPD (zie hiervoor) maar ook in het streven van Adenauer om de Bondsrepubliek in te bedden in een Westeuropees veiligheidssysteem tegen het communisme.

Bron 13

Interview met Adenauer (toen president van de zogenoemde parlementaire raad in Bonn, die de nieuwe grondwet opstelde) 23-5-1949.

Vraag: "Meneer de President, bent U van mening dat de Unie van Europese landen tot stand moet komen en dat Duitsland lid moet worden?"

Antwoord: "Het samengaan van de Europese landen tot een unie is noodzakelijk, als West-Europa niet het gevaar wil lopen, op een dag door de hooggeorganiseerde totalitaire staten uit het Oosten overlopen te worden ... Totalitaire machten geven slechts dan hun agressieve doeleinden op ..., als ze met een tegenstander te maken hebben, die niet alleen militair goed uitgerust is, maar ook dit potentieel onder alle omstandigheden ter verdediging van zijn bestaan wil inzetten ...

Natuurlijk moet Duitsland lid van deze Europese unie worden. Het zal een van de belangrijkste taken van de hopelijk snel in het leven geroepen bondsregering zijn, ervoor te zorgen dat Duitsland gelijkberechtigd en met dezelfde verplichting aan de opbouw van deze unie meewerken kan."

Vraag: "Welk belang heeft volgens U het Atlantisch verdrag?"

Antwoord: "Het sluiten van het Atlantisch verdrag is een beslissende stap ter beveiliging van de Europese wereld tegenover Azië. Ik ben ervan overtuigd dat de in dit verdrag tot uiting komende vastberadenheid van de VS en hun bondgenoten, de westelijke wereld in het geval van een aanval te verdedigen, ertoe bijdraagt dat het gevaar van een derde wereldoorlog belangrijk kleiner wordt.

De onrust die in de Europese landen over het sluiten van dit verdrag heerste, heeft plaats gemaakt voor een bepaald gevoel van zekerheid en stabiliteit. De komende Duitse bondsregering moet er daarom alle moeite voor doen dat Duitsland een partner met gelijke rechten en plichten van dit systeem van collectieve veiligheid wordt."

Vragen bij bron 13

1. Maak met behulp van de tekst duidelijk dat rond 1949 de Koude Oorlog sterk speelde.
2. Leg uit waarom Duitsland een belangrijke rol speelde (speelt) in het veiligheidsvraagstuk van (West-)Europa.
3. Met welke passages toont Adenauer zich een aanhanger van de Truman-doctrine?
4. Door welke uitspraak is Kennedy, afgebeeld op de foto, zo beroemd geworden?
5. Waarom staat Willy Brandt ook op deze foto? Wat was zijn functie op dat moment?

Freddy Quinn, het Duitse schlageridool uit de jaren 50.

Cultuur

De Duitse samenleving was na de oorlog totaal ontwricht. Miljoenen vluchtelingen en verdrevenen hadden hun woonplaats moeten verlaten. In de amusementsindustrie werd verheerlijkt wat zij het meest misten: liefde, trouw en vaderland, het verlangen naar de ideale wereld zonder problemen, een verloren wereld. Zanger Freddy Quinn verwoordde dit verlangen in zijn lied Heimweh, een 'Schlager' uit 1956, waarvan meer dan twee miljoen platen zijn verkocht.

Later kregen 'Heimatfilme' en Schlagers steeds meer concurrentie van Amerikaanse muziek en films. Dit leidde ook tot Duitse imitaties daarvan.

Bron 14

Brennend heißer Wüstensand,	Brandend heet woestijnzand,
fern, so fern das Heimatland,	Ver, zo ver het vaderland,
kein Gruß,	Geen groet,
kein Herz,	Geen hart,
kein Kuß,	Geen kus,
kein Scherz,	Geen grap
alles liegt so weit, so weit.	Alles ligt zo ver weg, zo ver weg.

Viele Jahre schwere Fron,	Vele jaren zwaar werk,
harte Arbeit, karger Lohn,	harde arbeid, karig loon,
tagaus,	dag in,
tagein,	dag uit,
kein Glück,	geen geluk,
kein Heim,	geen tehuis,
alles liegt so weit, so weit.	alles ligt zo ver weg, zo ver weg.

Dort wo die Blumen blühen,	Daar, waar de bloemen bloeien,
dort, wo die Täler grün,	Daar, waar de dalen groen zijn,
dort war ich einmal zu Haus.	Daar was ik ooit thuis.
Wo ich die Liebste fand,	Waar ik mijn liefste vond,
da liegt men Heimatland -	daar ligt mijn vaderland -

wie lang bin ich noch allein?	Hoe lang ben ik nog alleen
-------------------------------	----------------------------

De Duitser Horst Buchholz in de film 'Die Halbstarken' als imitatie-James-Dean: de jonge rebel in conflict met de wereld der volwassenen.

Vragen bij bron 14

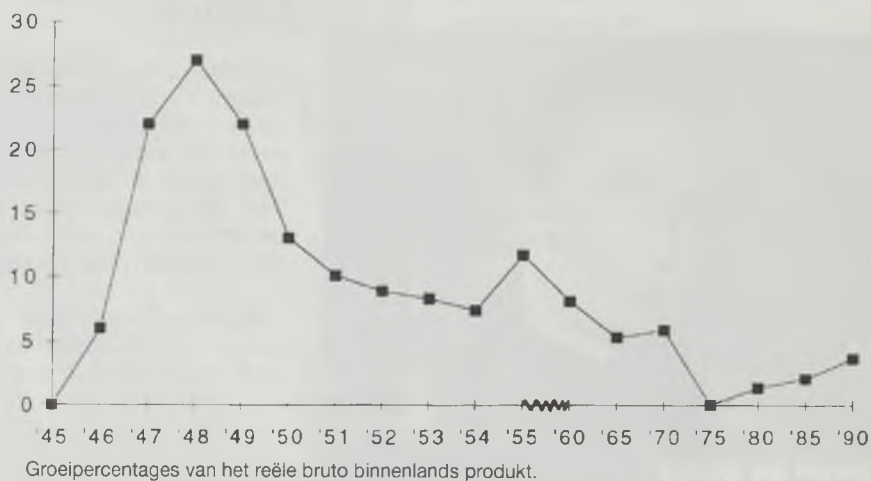
1. Waar kwamen de verdrevenen vandaan?
2. Waarom zijn de vluchtelingen en verdrevenen zo snel geïntegreerd in West-Duitsland?

Economie

Bron 15

De economische groei in Duitsland wordt uitgedrukt in een percentage van het 'bruto binnenlands produkt'. Dat is de waarde van alle goederen en diensten die in één jaar door Duitse bedrijven worden gemaakt.

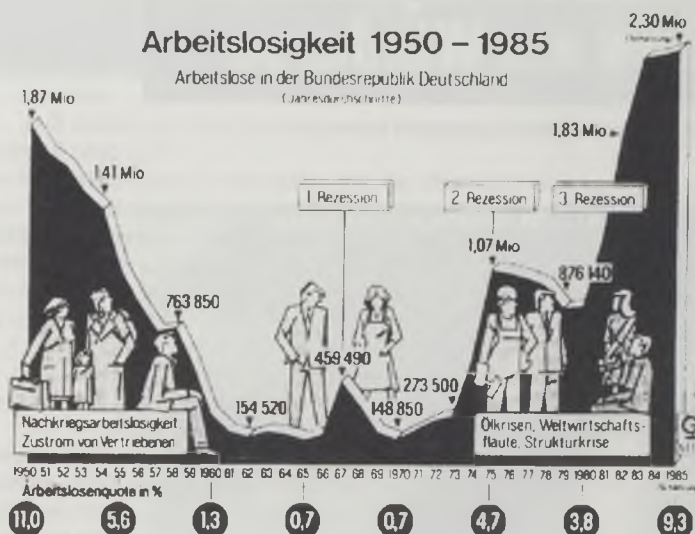
Hier staan de groei-percentages van 1945 tot en met 1990 en de werkloosheidcijfers van 1950 t/m 1985.

Vragen bij bron 15

1. Toon de invloed van het Marshall-plan aan.
2. Er wordt gesproken van drie recessieperiodes. Wanneer waren die en waardoor werden ze veroorzaakt?
3. Vanaf 1975 is er zowel groei van het Bruto Binnenlands Produkt als van de werkloosheid. Dit lijkt in tegenspraak. Verklaar dit verschijnsel.

Arbeitslosigkeit 1950 – 1985

1949 - De eerste president van de Bondsrepubliek wordt beëdigd. Prof. Theodor Heuss is getekend door de ontberingen van de oorlog en de jaren erna.

1954 - Prof. Theodor Heuss is herkozen als president. De economie verkeert in een 'boom' en dat heeft niet alleen bij de bondsresident geleid tot een 'omvangrijk' wonder.

Een hecht bolwerk

Riemke Leusink en Anneke Ribberink

In het kader van het CE-onderwerp voor 1994 en 1995 over de ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland in de periode 1871-1990 is het zinvol aandacht te besteden aan de gezinspolitiek in de Bondsrepubliek Duitsland. Een gezond en sterk gezin werd algemeen gezien als een onmisbare steunpilaar van de nieuw gevormde parlementaire democratie.

Met dank aan Ellen Marrenga voor haar waardevolle opmerkingen.

Berlijn 1945: Engelse soldaten met Duitse meisjes (foto Robert Capa).

In 1954 publiceerde Heinrich Böll zijn roman *Huizen zonder Vaders*, waarin hij het naoorlogse Duitsland aan de orde stelt, bekeken door de bril van twee elfjarige jongens waarvan de vaders in de oorlog gesneuveld zijn. De oorspronkelijke, Duitse titel geeft Böll's bezorgdheid om individu en gezin in de ontredde naoorlogse samenleving nog sterker weer: *Haus ohne Hüter*, Huis zonder Beschermers.

Een gezin zonder vader is in zijn ogen een gezin zonder beschermer. En gezinnen zonder vaders waren er vele: ruim drie miljoen Duitse mannen zijn niet uit de oorlog teruggekeerd, naar schatting vier miljoen mannen verbleven nog jarenlang in krijgsgevangenschap.

Dat Böll in zijn bezorgdheid niet alleen stond blijkt uit de vele debatten die in het naoorlogse Duitsland gevoerd werden over sociale politiek, over de toekomst van het gezin en de sociale en politieke status van vrouwen.

Vrouwenoverschot

Zoals hiervoor al werd gesuggereerd was het naoorlogse Duitsland een maatschappij met veel meer volwassen vrouwen dan mannen. Oorlogsweduwen, echtscheidingen en een groeiend aantal ongehuwde moeders, al deze ontwikkelingen resulteerden in een enorme toename van het aantal huishoudens dat door vrouwen geleid werd: in 1950 was dat bijna eenderde van de iets meer dan 15 mil-

In 1955 kregen 500.000 huurders een nieuwe woning! (Uit: Informationen zur politischen Bildung, 168).

joen Duitse huishoudens. Met name in de leeftijdsgroep van 25 tot 39 jaar was sprake van een aanzienlijk vrouwenoverschot:

1400 vrouwen op iedere 1000 mannen.

Door de tekorten op vrijwel elk gebied (woningen, voedsel, kleding, brandstof) stonden deze vrouwen voor grote problemen. En de omstandigheden waren voor de vele geëvacueerde gezinnen, en voor de gezinnen die vanuit de voormalige Duitse gebieden en de Russische bezettingszone in westelijke richting gevlucht waren nog veel zwaarder.

De westerse geallieerde bezettingsmogendheden trachtten het 'Frauen-überschuss' te gebruiken om het 'Männermangel' op te vangen door meer vrouwen in te schakelen in het betaalde arbeidsproces. Deze pogingen hadden weinig succes: tot aan de geldsanering van 1948 viel er met een loonstrookje weinig te kopen op de (bloeiende) zwarte markt. Vrouwen bleven buiten het circuit van betaalde arbeid, en scharrelde wat op de zwarte markt, werkten aan de 'verbroedering' met de bezettende geallieerde soldaten door hun diensten aan te bieden, ving thuis hun getraumatiseerde mannen op, hielpen in de ziekenzorg en onderhandelden met geallieerde en Duitse ambtenaren over de toewijzing van bonkaarten en woningen.

De positie van vrouwen en de toekomst van het gezin stonden direct na de oorlog hoog op de politieke agenda, en bleven een belangrijk punt van discussie tot in het begin van de jaren vijftig. Uit de nieuwe Duitse grondwet, die de juridische basis vormde voor de in 1949 gevormde Bondsrepubliek, sprak enerzijds de erkenning dat vrouwen hun gelijkwaardigheid met mannen bewezen hadden door tijdens en na de oorlog 'hun mannetje te staan'. Anderzijds werd tijdens de debatten over de nieuwe grondwet steeds weer de noodzaak onderstreept om vrouwen te beschermen en het gezin te herstellen als het gebied waar de kwaliteiten van vrouwen het best tot hun recht kunnen komen.

Zo sprak de vrouwelijke CDU-afgevaardigde Hélène Weber:

"We kunnen gerust stellen dat het niet toe te juichen valt wanneer de vrouw zich buiten het gezin begeeft en wanneer de man thuis blijft om voor kinderen en vrouw te zorgen. Ik wil erop aandringen dat de vrouw vrijgesteld wordt voor het gezinsleven. (...) Er zijn, ook momenteel, situaties die wij ten diepste betreuren, waarin mannen niet aan het werk gezet worden, en waarbij kleine kinderen die door de moeder verzorgd zouden moeten worden ook niet door huisgenoten of huishoudelijke hulp verzorgd kunnen worden. Het is in dit geval zeer te betreuren dat de vrouw ten koste van gezin en kinderen buitenshuis moet werken. Ik kan deze ontwikkeling noch voor de vrouw, noch voor de man, noch voor de kinderen een goede vinden. Dit zijn griezelige ontwikkelingen, die wij graag zouden veranderen."

Een 'normaal' gezin

De grondwet garandeerde gelijke rechten voor mannen en vrouwen en nam 'het gezin' nadrukkelijk in bescherming. Onder de diverse politieke stromingen bestond consensus over de stelling 'dat het gezin in de maastroom van de algehele ineenstorting terecht was gekomen' en dat "het gezin het centrale probleem van de naoorlogse periode" was.² Eveneens bestond er van links tot rechts consensus over de vraag wat onder het ideale, 'normale' gezin moest worden verstaan: van een gezin was pas sprake bij tenminste twee kinderen, onder leiding van een kostwinnende vader en een thuiswerkende moeder.

Minder overeenstemming was er inzake de vraag of dit ideaalbeeld van het 'normale' gezin als uitgangspunt mocht dienen voor sociaal beleid. Dit bleek ondermeer in de debatten over het 'Kindergeld' (de kinderbijslag) die vanaf 1949 gevoerd werden.

De conservatieve CDU/CSU-coalitie beschouwde de vele vaderloze huishoudens niet als 'gezinnen'.

In haar optiek moest de financiële steun aan gezinnen met een kostwinnende vader tot doel hebben te voorkomen dat een moeder gedwongen zou zijn buitenshuis te werken. Indien het 'Leistungslohn' van de man ontoereikend zou zijn, zou niet de staat, maar de werkgever voor een aanvullende financiële ondersteuning - uitsluitend voor gezinnen met meer dan twee kinderen - moeten zorgen.

In CDU/CSU-kringen was men bevreesd voor een terugkeer naar staatsinmenging in

de privé-sfeer, zoals in het verleden onder het nationaal-socialisme was voorgekomen, en die in het heden een neven-effect van het communisme in Oost-Europa was.

De SPD-oppositie daarentegen bepleitte steun voor alle - dus ook de vaderloze - gezinnen, ongeacht het kindertal. Dit standpunt werd gedeeld door enkele vrouwenorganisaties die van mening waren dat deze uitkeringen rechtstreeks aan de moeders gericht zouden moeten worden, en niet gegoten moesten worden in de vorm van een toeslag op het loon van de man. De geuite vrees dat hier voor de overheid wel een zeer hoog prijskaartje aan zou hangen werd wegge-wimpeld met het argument dat hogere inkomsten tot een hogere consumptie zouden leiden.

De problematiek bleek evenwel zo complex dat pas eind 1953 uitgewerkte voorstellen aan de Bundestag gepresenteerd konden worden.

Sociale wetenschappen

In de tussenliggende tijd werd de politieke discussie gevoed met impulsen vanuit de sociale wetenschappen. Met name de socioloog Helmut Schelsky, die in 1948 tot hoogleraar aan de nieuwe *Akademie für Gemeinwirtschaft* in Hamburg benoemd was, meende in 'het gezin' een kristallisatiepunt gevonden te hebben voor de vele sociale veranderingen die het nationaal-socialisme, de oorlog en de gevolgen van de oorlog in de Duitse samenleving teweeggebracht hadden. Mede op basis van zijn uitgebreide onderzoek onder gezinnen, die vanuit het oosten van het voormalige Duitsland naar het westelijke deel gevlucht waren, pleitte hij er met klem voor om 'het gezin' tot brandpunt van de sociale politiek te maken.

Schelsky (hierin gesteund door onder andere de econoom en socioloog Gerhard Mackenroth) was van mening dat door de oorlog en de moeilijke jaren onmiddellijk erna de verschillen tussen de sociale klassen nagenoeg verdwenen waren. Alle West-Duitsers maakten deel uit van een 'nivellierte kleinbürgerlich-mittelständische Gesellschaft'. Sociale mobiliteit werd dan ook niet langer bepaald door de klasse, maar door het gezin. Het was daarom van het grootste belang dat de overheid in dat gezin zou investeren.

In Schelsky's ogen was de emancipatie van vrouwen tijdens en na de oorlog 'een emancipatie uit noodzaak', die tot een dubbele belasting van vrouwen leidde. Waarschuwend wees hij daarbij in de richting van

OORLOG EN HUWELIJK

Sabine Reichel, een Duitse journaliste, die vlak na de oorlog geboren is, probeerde te ontdekken waarom de generatie van haar ouders het nationaal-socialistische verleden wilde vergeten en negeren. In een aantal gesprekken met haar ouders probeerde zij hun leven voor, tijdens en kort na de oorlog te reconstrueren.

Op basis van die gesprekken schreef zij 'Wat deed jij eigenlijk in de oorlog, Pappa?'. De fragmenten staan op blz. 89-92.

(...)

Achter iedere Duitse trouwfoto uit de jaren veertig schuilt een uniek verhaal dat de indruk bevestigt van een alom aanwezige trent en stemming: hij in uniform van de Wehrmacht en zij in een met bloemen bedrukte japon en een opvallend gekleurde hoed.(...)

Misschien is hij nooit teruggekomen. Misschien werd hij krijgsgevangen genomen en verscheen hij plotseling weer nadat ze hem had opgegeven en al bijna niet meer wist hoe hij eruitzag. Misschien was ze van iemand anders gaan houden, omdat ze dacht dat hij dood was. Misschien herkende ze hem niet meer, kon ze zijn buien niet aan, evenmin als de verslagen blik op zijn gezicht, de nachtmerries waarvoor hij 's nachts wakker werd, of kon ze niet kijken naar het been dat hij met zich mee moest slepen.

De mannen die na de oorlog thuis kwamen, voelden zich vaak ongenode gasten in de snel veranderende wereld van het Duitsland van na de oorlog, dat een vrouwenmaatschappij was geworden. De vrouwen waren degenen die families in leven hadden gehouden en de zaken winstgevend, die zich snel hadden aangepast aan de regels die waren opgelegd door de bezettingslegers, die hadden geholpen een nieuwe natie op te bouwen uit het puin, terwijl de mannen nog niet thuis waren.

Bovendien waren er tijdens de oorlog veel babies geboren, die de eerste jaren van hun leven nooit hun vader hadden gezien. De ervaring van mijn vader, toen die tegen het einde van 1945 uit Oostenrijk thuis kwam, kan niet a-typisch worden genoemd. Mijn zusje Sylvie, die

hem slechts een paar maal had gezien, verstopte zich achter mijn moeder, wees op de man met het malle Tiroler hoedje op zijn hoofd, die haar een sinasappel aanbood, en fluisterde: 'Mamma, wanneer gaat die man weer weg?' (...)

Als er ooit een tijdperk is geweest dat vrouwen evenzeer definieerde als het door hen werd gedefinieerd was het wel dat van het na-oorlogse Duitsland, hoewel de vrouwelijke strijders aan het thuisfront tot op de dag van vandaag merkwaardigerwijze anoniem zijn gebleven.

Mijn beeld van 'de vrouw' werd gevormd door de vrouwen van de jaren vijftig. Ze oogden als gelukkige, goed aangepaste, perfecte huisvrouwen, verantwoordelijk voor niet aangebrande toast en jus zonder klontjes, maar waren in feite sterke, niet sentimentele mensen, die alles al eens hadden gezien. Hun levens waren gekenmerkt geweest door dood, verlies, destructie en wanhoop, die alle hun sporen hadden achtergelaten op zichzelf wegcijferende weduwen, soldatenmoeders, oorlogsbruiden en de straten afschuimende vrouwen met wie ik ben opgegroeid.

(...)

Het is triest dat mijn moeder en haar generatie een zwijgende en bijna vergeten groepering vormen van verbazingwekkend bescheiden en niet opstandige verzorgers met een sterke eigen identiteit, wier hoop en dromen door de oorlog de grond werden ingeboord en die nooit lovende woorden hebben gehoord over hun opmerkelijke prestaties.

Het kan ietwat tegenstrijdig lijken dat die sterke vrouwen na de oorlog zo opvallend mak en conformistisch werden, terwijl ze in de oorlog zo ongemeen dapper en onafhankelijk hadden moeten zijn en in staat zichzelf te bedruipen. Maar het Wirtschaftswunder verleidde hen met nieuwe fornuizen en nieuwe meubels en ze paktten met beide handen de mogelijkheid aan om van het leven te genieten en hun wonden te laten helen in de ongestoorde privacy van hun vredige, veilige thuis.

West-Duitslands oosterburen, waar de bescherming van moeders niet het gezin, maar de staat diende. In 1952 stelde hij de retorische vraag:

'Hoeveel werkende vrouwen zouden niet graag hun baan opzeggen als zij daartoe de keus hadden? - Voor hen betekent werk niet het verwerven van meer bezit en persoonlijke economische onafhankelijkheid, maar een onzeker inkomen, concurrentie en monotone arbeid teneinde te voorzien in de meest basale levensbehoeften voor zichzelf en voor diegenen die van hen afhankelijk zijn'.³

Uit demografische hoek werd bezorgd geattendeerd op het dalende geboortencijfer, dat geweten werd aan de hoge kosten van levensonderhoud, die per kind met 12 à 15 % gestegen waren. Op langere termijn zou dit tot tekorten op de arbeidsmarkt leiden, waardoor de economische groei bedreigd zou worden. Slechts het gezin zou het 'menselijk materiaal' kunnen leveren, dat de brandstof zou vormen voor verdere economische groei.

Financiële steun aan gezinnen zou vrouwen de mogelijkheid geven hun baan buitenshuis op te zeggen en thuis voor de nodige nestwarmte te zorgen.

'Willen zum Kind'

De verkiezingsoverwinning van de CDU/CSU-coalitie in 1953 doorbrak de patstelling die in 1949 in de discussie met de SPD over de kinderbijslag was ontstaan. Wellicht onder invloed van de bijdragen uit de sociaal-wetenschappelijke hoek verplaatste de discussie zich van de aanvankelijke 'zorg voor de zwaksten in de samenleving' naar 'het gezin als reproducerende factor in een expanderende economie'.

Bij de opening van de nieuwe Bundestag benadrukte Bondskanselier Adenauer dat het dalende geboortencijfer 'onze gehele bevolking in de loop van enkele generaties kan vernietigen'⁴. Een constant geboortencijfer zou de beste garantie vormen voor welvaart en toekomstige sociale zekerheid. 'Slechts één ding kan helpen: het versterken van het gezin, en daardoor het versterken van de kinderwens (Willen zum Kind)'.⁵

Hernieuwde SPD-voorstellen om de kinderbijslag direkt uit de staatskas ten gunste van alle kinderen te laten komen, werden door het pas gecreëerde Ministerie van Gezinsvraagstukken bij monde van de conservatief-katholieke Minister Franz-Joseph Würmeling van tafel geveegd. Hij beschouwde de vaderloze gezinnen als een tijdelijk ge-

volg van de oorlog, een probleem dat vanzelf zou verdwijnen met het groeien van de economie en het verminderen van het vrouwenoverschot.

Voor de uiteindelijk in 1954 geïntroduceerde kinderbijslag kwamen alleen kostwinners met minstens drie kinderen in aanmerking. Zij kregen een aanvulling op hun salaris van 25 DM per maand.

Theoretisch kwamen ook alleenstaande vrouwen voor deze kinderbijslag in aanmerking, maar de praktijk was dat 69% van de alleenstaande moeders minder dan drie kinderen had. Van de echtparen had vermoedelijk ruim 42% drie of meer kinderen. Bovendien wijzen statistieken uit dat het kindertal steeg met het inkomen, zodat in feite vooral de hogere inkomensgroepen van de kinderbijslag (en bijkomende fiscale voordelen voor grote gezinnen) profiteerden. Statistieken uit de latere jaren 50 wijzen uit dat de kinderbijslag niet heeft geleid tot de gewenste 'baby-boom'.

Moreel verval

De Bondsrepubliek was met haar wetgeving en ideologie gericht op het 'normale' gezin allerminst uniek in de na-oorlogse westerse samenleving. Tegen de achtergrond van wederopbouw en Koude Oorlog beschouwden meerdere landen in West-Europa - waaronder Nederland met zijn 'Gezinsherstel is Volksherstel' - een gezin met een kostwinnende vader en 'thuismoeder' als een goede remedie tegen het morele verval ten gevolge van de oorlog en als een stevig bolwerk tegen het communistische gevaar.

Dit laatste gold ook voor de Verenigde Staten. Zo noemt de sociologe Wini Breines de jaren vijftig 'het decennium van de 'great American celebration', een nationaal hoogtij waarin het anti-communisme van de buitenlandse politiek binnenlands samenviel met de opvatting dat mensen horen te leven in gezinnen met een mannelijke kostwinner, gezinnen waarin de moeder het ideaal van huishoudelijkheid belichaamt'.⁶

In de jonge Duitse democratie diende het gezin behalve als bolwerk tegen het communisme ook als een symbool van de breuk met het recente (nazi-)verleden. Weliswaar had Hitler het gezin als 'kiemcel' van de natie aangeprezen, maar de nationaal-socialistische praktijk had slechts geleid tot uitholling ervan. Eugenetische wetten hadden ingegrepen in de persoonlijke keuze met betrekking tot een huwelijk en kinderen. De eis van absolute trouw aan de Führer had het va-

derlijk gezag ondermijnd. Indoctrinatie was in de plaats van opvoeding gekomen, en jeugdleiders en leraren hadden met de moeders om de toewijding van de kinderen geconcurrereerd.⁷

De sociale politiek die de bescherming van vrouw en gezin beoogde, lijkt desondanks in een aantal opzichten op die van voor de oorlog: vrouwen bleven economisch afhankelijk van de man, het moederschap werd verheerlijkt, toename van het aantal geboorten werd gestimuleerd, en de staat probeerde greep te krijgen op de relaties tussen mensen.

Verandering en continuïteit

De uiteindelijke oplossing van de problematiek rond de 'Häuser ohne Hüter' behelsde niet alleen een breuk, maar ook een continuïteit met het verleden. De nieuwe Duitse democratie garandeerde weliswaar het recht op zelfontplooiing van het individu, maar de manier waarop de staat door middel van haar gezinspolitiek trachtte vrouwen binnen het gezin te beschermen, leidde rechtstreeks tot een ideologische beperking van de rechten van de vrouw.

Noten

1. Antje Spath, 'Vielfältige Forderungen nach Gleichberechtigung und "nur" ein Ergebnis: Artikel 3 Absatz 2 GG' in: *Frauen in der Geschichte* V, red. A. Freier/E. Kuhn (Düsseldorf 1984), p. 135.
2. Zie Robert G. Moeller, 'Reconstructing the family in reconstruction Germany: women and social policy in the Federal Republic, 1949-1955' in: *Feminist Studies* 15 (Voorjaar 1989) p.144.
3. Geciteerd door Moeller, *Reconstructing the family*, p.147.
4. id. p.151.
5. id. p.151.
6. Zie: Jolande Withuis, 'De gelaatstrekken van de minister en de jurk van de kosmonauten. Over seks en Koude Oorlog' in M. Schwegman e.a. (ed.), *Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1991, p. 16-48. Zie ook: J.C.H. Blom, 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* I, 108, 1993, p.28-50.
7. Zie Claudia Koonz, *Moeders in het Vaderland, de vrouw en het gezin in Nazi-Duitsland* (New York 1987), p. 240 ev.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd.

Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Marijke Barend-van Haaften beschrijft in *Oost-Indië gespiegeld* het leven van Nicolaas de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC. De Graaff (1619-1688) maakte vijf reizen naar Indië en zijn reisverslagen waren een belangrijke bron van informatie voor de 17e eeuwse 'Nederlander'. Barend maakt duidelijk welke invloed zijn teksten hadden en hoe ze zich tot de werkelijkheid verhielden (interessant is dan de vraag 'welke werkelijkheid').

Het boek is spaarzaam geïllustreerd, maar verzorgd uitgegeven door de Walburg Pers. De studie is voorzien van annotaties, een ruime literatuuropgave en een register; 278 blz., prijs f49,50, ISBN 90 6011 824 3.

Prof.dr. Ger van Roon, hoogleraar politieke wetenschappen aan de VU in Amsterdam, schreef *Europa en de Derde Wereld*. Deze Aula-pocket van 340 bladzijden bevat 'de geschiedenis' van de Derde Wereld en de betrekkingen met Europa vanaf het begin van de negentiende eeuw. Bijzondere aandacht gaat uit naar de effecten van lange stagnatieperiodes in de internationale economie. Jan Tinbergen schreef een kort voorwoord.

Een bijlage bevat de ontwikkelingsindicatoren voor een aantal Derde Wereldlanden voor 1989. Noten en een register completeren dit werk.

De prijs is f39,90, ISBN 90 2743 113 2.

Uitgeverij Agon heeft twee delen doen verschijnen uit de serie 'Geschiedenis van het persoonlijk leven' onder redactie van Georges Duby en Philippe Ariès, *Romeinse Rijk en late oudheid* en *Openbare macht in het feodale Europa*.

Het eerst genoemde deel bevat het veelgeprezen essay van Paul Veyne over de collectieve psychologie van de Romeinse samenleving en een bijdrage van Peter Brown over de invloed van het vroege christendom op zaken als seksualiteit en lichaamsbeleving. Het tweede deel beschrijft het leven van de adel in het feodale Noord-Frankrijk in de periode rond 1200, met daarnaast een schets van het leven van de notabelen in de Toscaanse steden in de 14e en 15e eeuw. Deze tweede uitgave van de serie is nog steeds rijk geïllustreerd maar vergeleken met

de gebonden delen van een paar jaar geleden sober uitgegeven. Prijs f39,90 per deel. ISBN 90 5157 147 X en 90 5157 157 7.

In de serie 'Overijsselse biografieën' is alweer deel 3 verschenen. De serie geeft levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Overijsselaars. Dit mag nog maar het begin zijn van een lange reeks, want de redactie meldt in haar voorwoord dat het aantal te beschrijven personen 'welhaast onbegrensd lijkt', evenals de bereidheid van verschillende auteurs om een bijdrage te leveren. Een inhoudsoverzicht maakt het gemakkelijk de eigen favorieten terug te vinden.

De prijs van dit deeltje uit de bij Boom uitgegeven serie bedraagt f24,50. ISBN 90 5352 083 X.

De Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht heeft een brochure doen verschijnen getiteld *'s-Hertogenbosch en Vught*, een militair verleden. Dit in het kader van de sluiting van de Isabellakazerne, waarmee Den Bosch na meer dan 425 jaar de status van garnizoenstad verliest.

Het boekje, geschreven door drs. J.P.C.M. van Hoof en dr. W. Klinkert, geeft een aardig historisch overzicht van 's-Hertogenbosch en omgeving.

De brochure, 98 bladzijden, is fraai geïllustreerd en gratis aan te vragen (uitsluitend schriftelijk) bij de SMGKL, Postbus 90701, 2509 LS, Den Haag.

In de eerste week van de herfst-14-daagse promoveerde onze voormalige collega Salvador Bloemgarten in Amsterdam op zijn levenswerk, de biografie *Henri Polak, sociaal democraat 1868-1943*.

In 650 bladzijden behandelt hij, uitgebreid, maar desondanks uiterst leesbaar, handel en wandel van de veelzijdige socialistische voorman. De dissertatie kreeg het predicaat 'met lof' en is verzorgd uitgegeven door SDU. Het boek, 755 blz., bevat een uitgebreid register, een bibliografie en notenapparaat; tevens is het voorzien van een fotokatern. Prijs f69,90.

Van de stellingen wil ik u de zevende niet onthouden:

'Doordat bij de invoering van de mammoetwet geschiedenis in de hogere klassen van VMO en HAVO tot keuzevak werd gedgegradeerd, kunnen in Nederland mensen zonder enige kennis van het recente verleden topfuncties bekleden. Dit is dan ook te merken.'

Jan de Ruiter

OPLAND

Het groot Opland Boek (De Groene Amsterdammer/Uitgeverij Jan Mets, Amsterdam 1993) 176 blz., prijs f29,50.

Ter gelegenheid van de 65e verjaardag van Rob Wout. Opland, is een selectie van 150 prenten verzameld uit de gigantische stapel, die getuigt van een tientallen jaren lange carrière als politiek tekenaar. Opland tekent al meer dan veertig jaar in de *Volkskrant* en *Groene Amsterdammer*.

In een inleidend artikel geeft Wim Ellenbroek wat summere informatie over Rob Wout, van jongsaftaan een geboren tekenaar, die vrij weinig problemen gehad lijkt te hebben met de twee zeer verschillende sferen waarin hij vertoefde, aan de ene kant allerlei linkse blaadjes en later *De Groene*, aan de andere kant het katholieke bolwerk. Er is wel een groot verschil tussen de cartoons voor de happy few van links en die voor de massa. Maar het ging meer om de verpakking van de boodschap, niet om de boodschap zelf, aldus Opland.

Koos van Weringh gaat in 'Opland, een politieke eenmanspartij' in op de thema's die in de loop der jaren zijn aangesneden. Een groot deel van de internationale problemen van na de Tweede Wereldoorlog komt in zijn tekeningen voor. En wat Nederland betreft: 'Het werk van Rob Wout is een soort kroniek samengesteld door een kritische waarnemer', aldus de auteur.

In een gesprek van Max Arian met Rob Opland komen vragen aan de orde als 'Kan een mens nog socialist zijn, na 1989?', 'Moet een politiek tekenaar alleen kritiek leveren?', 'Wat moet de PvdA nog?', 'Wat te doen in het voormalige Joegoslavië', en of/wat de constanten in zijn werk zijn. Hier vindt u een korte achtergrondinformatie bij de cartoons.

En dan volgt vanaf bladzijde 27 een indrukwekkende serie tekeningen. Ze zijn geordend in de blokken 'het barre, boze buitenland' en 'het bange, broze binnenland'. Je komt er een groot deel van de naoorlogse gebeurtenissen in tegen.

U begrijpt dat dit boek op school eigenlijk niet mag ontbreken, uit praktische overwegingen, omgaan met dit bepaalde soort bronnen, maar vooral ook om de grote kracht waarmee Opland zijn boodschappen brengt en voortdurend zaken ter discussie stelt.

Of dit nu veel geholpen heeft? Bij het open-slaan van de krant denk je even ach jé, hé? of wat idioot!, en daar blijft het dan bij, spel-

deprikken heen, waardering terug.

Opland zelf was zich daar altijd wel van bewust. In 1977 zei hij: 'Ze zijn erg handig geworden, die politici. Vroeger gooiden ze politieke tekenaars in het cachot. Nu huldigen ze ze weg en dat is veel gevaarlijker'.

Tineke Bogaerts

JODENVERVOLGING

Raul Hilberg, Daders slachtoffers omstanders. De joodse catastrofe 1933-1945 (H.J.W. Becht, Haarlem 1993), 301 blz., prijs fl. 49,90. Met index.

Vertaling van Perpetrators victims bystanders. The Jewish catastrophe 1933-1945 (HarperCollins, New York 1992).

De Amerikaanse politicoloog Raul Hilberg (Wenen 1926), autoriteit op het gebied van jodenvervolging sinds het verschijnen van zijn studie *The destruction of the European Jews* in 1961, stelt in zijn nieuwste boek dat een buitenstaander nooit de ervaringen van de joodse overlevenden zal kunnen bevatten. Hilberg tracht dan ook niet de ervaringen, maar het proces van de jodenvervolging inzichtelijk te maken, waarbij hij de nadruk legt op het menselijke aspect van de catastrofe.

Het boek bestaat uit drie delen, die ieder één van de groepen uit de titel behandelen. In deel één beschrijft Hilberg wie er verantwoordelijk waren voor de uitroeiing. Adolf Hitler (de 'opperarchitect'), maar ook alle anderen, zoals bijvoorbeeld de ambtenaren en militairen die na de machtsovername hun (nieuwe) werk bleven doen, worden behandeld. In deel twee schetst Hilberg een indringend beeld van de slachtoffers. Hij maakt onderscheid tussen de verschillende situaties waarin joodse mannen, vrouwen en kinderen zich bevonden en ook de verschillende sociale groepen komen aan bod. De omstanders worden behandeld in deel drie - misschien het aangrijpendste deel, omdat de lezer zich het gemakkelijkst identificeert met deze groep. De rol van deze omstanders wordt door Hilberg zakelijk, maar nooit droog, behandeld. Hij maakt pijnlijk duidelijk hoe weinig er gedaan is om de voltrekking van de ramp tegen te houden.

Hilberg, die zelf in 1939 met zijn ouders vanuit Oostenrijk naar de Verenigde Staten vluchtte, beschrijft de jodenvervolging met de koele afstandelijkheid van de erudiete geleerde. Bijna nergens waagt hij zich aan een waardeoordeel. Hij laat het oordeel aan de lezer, die door de overvloed aan feiten en details, welke voor zichzelf spreken, niet

kleio

hoeft te worden bespeeld met sentiment en bombastisch taalgebruik.

De compositie van het boek sluit goed aan bij Hilbergs zakelijke stijl. De drie delen zijn verdeeld in 24 hoofdstukken ('modules') die ieder apart en in willekeurige volgorde kunnen worden gelezen. Door deze formule, waarbij de jodenvervolgung vanuit de verschillende perspectieven van de drie hoofdgroepen wordt benaderd, ontstaat een beeld, dat vollediger is dan dat in andere studies.

Hilbergs stijl, gekenmerkt door een afwezigheid van overdadig en wetenschappelijk woordgebruik, én de compositie van het boek maken dat het uitstekend dienst kan doen als standaardwerk bij de geschiedenislessen over de Tweede Wereldoorlog en/of de jodenvervolgung. De docent wordt geholpen door de uitgebreide annotaties, die een schat aan verdere literatuur bevatten, terwijl de leerling door de duidelijke indeling in modules de stof in gedoseerde hoeveelheden tot zich kan nemen.

Martijn van Hennik

JOURNALISTENGESCHIEDENIS

Michael R. Beschloss en Strobe Talbott, *Op het hoogste niveau. Bush, Gorbatsjov en het einde van de Koude Oorlog* (Becht, Haarlem 1993), 560 blz., prijs f55,-.

Drie jaar intensieve diplomatie tussen het Kremlin en het Witte Huis in een revolutionaire periode, het eind van de Koude Oorlog, kan boeiende leesstof opleveren. Vooral als de gebeurtenissen nog zo vers in het geheugen liggen.

Nauwelijks een jaar na het verdwijnen van Gorbatsjov van het politieke toneel publiceerden de Amerikaanse historici-journalisten Beschloss en Talbott hun gedetailleerde relaas over de rol van Bush en Gorbatsjov in de jaren 1989-1991; de vertaling liet niet lang op zich wachten. Beschloss bracht twee jaar geleden *De koudste jaren* uit, over het duel Chroesjtsjov-Kennedy (zie KLEIO 1992/1, blz. 18-21); Talbott is inmiddels van Time-columnist gepromoveerd tot lid van de Clinton-staf.

De auteurs volgden in de jaren 1989 tot 1991 de Russische en Amerikaanse toponderhandelaars op de voet. Ze verzochten een groot aantal Amerikaanse en Sovjet-functionarissen regelmatig verslag te doen van belangrijke gesprekken en contacten, onder belofte van anonimiteit. Zo ontstond een met verve geschreven documentaire, die de relaties tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde

Staten bijna van dag tot dag volgt. Uit de opzet vloeit voort, dat de nadruk ligt op citaten en op gereconstrueerde gesprekken. Voor analyse, peiling van diepere historische wortels en evaluatie is minder plaats ingeruimd. Het nawoord geeft weliswaar een aanzet tot plaatsing van de gebeurtenissen en actoren in historisch perspectief, maar de conclusies vloeien niet logisch uit het voorgaande relaas voort.

Naast Bush en Gorbatsjov zijn er hoofdrollen voor hun ministers van buitenlandse zaken James Baker en Eduard Sjeverdjadze. Zij waren constant in overleg met elkaar over achtereenvolgens het verdwijnen van het IJzeren Gordijn en de Berlijnse Muur; de Duitse eenwording; de Baltische kwestie; de Golfcrisis en de Golfoorlog; de augustuscoup in Moskou en tenslotte het uiteenvallen van de Sovjet-Unie. In drie jaar tijd ontmoetten zij elkaar drie-en-twintig keer!

Ondanks de diversiteit van de crises zijn er duidelijk enkele 'constanten' aan te wijzen in het diplomatieke steekspel. Bijvoorbeeld Bush' lang volgehouden geloof in de overlevingskansen van Gorbatsjov. Toen diens aftreden tenslotte onvermijdelijk leek, kostte het Bush heel wat moeite de onbehouwen Jeltsin als nieuwe leider van Rusland te accepteren. De eerste keer dat die (nog als parlements lid) het Witte Huis in Washington binnentrad was dat letterlijk door een achterdeurtje.

In het algemeen komt Bush op ons over als fantasieloos behouder van de status-quo, die nietszeggende taal bezigde bij de ingrijpende gebeurtenissen gedurende zijn ambtsperiode. Met name de liquidatie van het IJzeren Gordijn werd door hem noch voorzien, noch toegejuicht. Op mensen als Landsbergis of Walesa kon je niet bouwen. Dat Bush later snooefde: "We have won the Cold War" was niet alleen historisch onjuist, maar was ook bijzonder grievend voor Gorbatsjov, die zijn nek immers veel verder had uitgestoken. Een ander boeiend thema wordt gevormd door Gorbatsjovs voortdurende pogingen om zijn wankel binnelandse positie te schragen met een pose van internationaal staatsmanschap. Parallel daaraan zien we Sjeverdjadzes langdurige worsteling met de haviken in het Kremlin. Bij zijn aftreden in december 1990, midden tijdens de Golfcrisis, waarschuwde hij voor de op handen zijnde rechtse staatsgreep.

Beschloss en Talbott hebben een zeer lezenswaardig boek geschreven, met een schat aan anekdotes en beeldende uitspraken, waar de geschiedenisdocent rijkelijk uit kan putten

voor zijn lessen. Zolang we nog niet beschikken over meer degelijke geschiedschrijving op basis van archiefmateriaal, mémoires en dergelijke, vormt dit boek een alteszins acceptabel historisch verslag van een even chaotische als cruciale periode.

Jan van Oudheusden

WEDEROPBOUW EN HERSTEL

Hans Olink (red.), *Wat was de vrede mooi toen het nog oorlog was. Gesprekken over de wederopbouw* (Uitgeverij BZZTôH, 's-Gravenhage 1992) 128 blz., prijs f....

'Cheerio, Cheerio, in Holland daar zingen ze zo.

Weg met de zorgen en weg met verdriet, we komen er wel ook al zijn w'er nog niet. Want de jongens van Tromp en Piet Hein, die krijgen ze lekker niet klein.

Er zat vijf jaar de mot in, maar nu zit er schot in.

En Hollanders willen we zijn.'

Ingeleid door dit in zijn wederopbouw-optimisme treffende lied verzorgde de VPRO in 1989 een reeks radio-uitzendingen onder de titel 'Cheerio' en wel als deel van het programma 'Het spoor terug'. In dit vlot wegzegende boekje vindt men de teksten daarvan in wat uitgebreider vorm. Er worden veertien kenmerkende thema's uit het leven in de periode 1945-1950 in aangesneden; elk hoofdstukje bestaat uit gesprekken met drie of vier tijdgenoten en wat bronnenmateriaal. De onderwerpen die via de ervaringen van de betrokkenen aan de orde komen zijn: de materiële tekorten en de hulpacties voor zwaar getroffen gebieden kort na de bevrijding, de droogmaking van Walcheren, noodwoningen, onrust in de Rotterdamse haven (EVC-stakingen), de Dienst Uitvoering Werken (DUW), het bioscoop-amusement, de ontspoorde jeugd, de Koude Oorlog, de Marshallhulp, de inzet van vrijwilligers en dienstplichtigen in Indië, de annexatie van Elten, het leven van de huisvrouw en de toenemende mogelijkheden voor eigen transport.

Leerlingen kunnen dit bescheiden geïllustreerde boekje zonder problemen zelf lezen en voor docenten bevat het heel aardige voorbeelden om met name de sfeer en de mentaliteit van de wederopbouwjaren te typeren.

H.J.C. Termeer

KLEIO KRANT

Uit de

VGN

**bestuurs-
vergadering**

Een praktisch punt om mee te beginnen:

Het onderwerp voor het CE 1996/1997 is nu definitief. Het wordt 'De Verenigde Staten van Amerika 1787-1914, een samenleving op de rails'.

Er wordt hard gewerkt om de stofomschrijvingscommissies rond te krijgen, zodat deze ruim op tijd klaar kunnen zijn en zodoende de katernen tijdig kunnen verschijnen.

Overigens moet het nog maar eens onderstreept worden - en ook bij de examenevaluaties kwam deze kwestie naar voren - bij de vragen van het examen gaat men uit van de officiële stofomschrijvingen, en niet van de CE-katernen.

De nabesprekingen van de examens in Utrecht op 21 en 28 september zijn bevredigend verlopen. Het was dit jaar voor het eerst dat er apart vergaderd werd voor de verschillende schooltypes en dat is duidelijk een pluspunt gebleken. Ook volgend jaar zal dit het geval zijn. De datum is al vastgelegd: op 20 september om 16.00 uur in Utrecht. Te zijner tijd volgen nadere mededelingen.

Basisvorming

Hélène Budé blijft contact houden met het PMB, het Proces Management Basisvorming. Men geeft verschillende publicaties uit die u op uw school op de leestafel kunt aantreffen. Een nieuwe afkorting die in de publicaties opduikt is TVS, toepassing - vaardigheden - samenhang. Het bestuur heeft er in de contacten met de SLO op aangedrongen dat er blijvende aandacht voor de basisvorming moet zijn. Al is deze nu ingevoerd, probleemloos is het allemaal nog niet.

Jubiläum Cito

Onze voorzitter was op 30 september aanwezig bij de viering van het 25-

jarig jubileum van het Cito. Ook de Stuurgroep Tweede Fase was present.

Bevrijding

Als geschiedenisleraar heeft u het natuurlijk al uitgerekend: in 1995 is het vijftig jaar geleden dat heel Nederland bevrijd werd, en dat zal zeker niet ongemerkt voorbij gaan. Diverse instanties hebben grootse plannen op stapel staan en men heeft ons om medewerking verzocht. Wat er allemaal gaat gebeuren zullen wij u ruim voor 1995 laten weten.

Tweede fase

De afgelopen maanden hebben verschillende leden van het bestuur bijeenkomsten bijgewoond waar Mevrouw Ginjaar-Maas sprak en discussieerde over de plannen van de Stuurgroep Tweede Fase. Hoewel zij voortdurend benadrukte dat de stuurgroep nog in de oriënterende fase verkeert, worden toch al enige contouren zichtbaar.

De vier profielen zullen worden gehandhaafd evenals een 5 jarige Havo. Er zal een algemeen verplicht deel zijn, een profiel verplicht deel en een vrije ruimte. De percentages die voor de onderlinge verhoudingen worden genoemd willen nog wel eens verschillen. Zowel respectievelijk 50 %, 25 % en 25 % als 40 %, 30 % en 30 % worden genoemd.

Over de positie van geschiedenis en staatsinrichting is nog niet veel duidelijk. In Den Haag heeft mevrouw Ginjaar-Maas het belang van vakken als aardrijkskunde en geschiedenis wel benadrukt maar de stuurgroep lijkt weinig geïnteresseerd in de ideeën van de vakinhoudelijke organisaties en lijkt aan te koersen op een soort algemeen vak 'humanities'.

Het bestuur van de VGN heeft aangeboden met de stuurgroep van gedachten te willen wisselen, maar neemt verder een afwachtende houding aan omdat herhaaldelijk betrokkenen zich negatief hebben uitgesproken over de activiteiten van de vakinhoudelijke verenigingen. Uiteraard blijft het bestuur de ontwikkelingen op de voet volgen.

Tineke Perdeck-Schimmel

BELANGRIJK VOOR ALLE GESCHIEDENIS- LERAREN BETROK- KEN BIJ DE EXAMENS

Bij de besprekingen van het CE 1993 tussen medewerkers van CEVO en CITO en docenten op 21 en 28 september kwamen de volgende punten naar voren.

- * **De officiële stofomschrijving is en blijft uitgangspunt bij het maken van de opgaven en niet de inhoud van de verschillende katernen.**
- * **Er zullen in het examen van 1994 minder vragen gesteld worden (ongeveer 35).**
- * **Er wordt aangegeven waar de betoog/opstelvraag in het examen voorkomt.**
- * **Het aantal woorden voor het betoog of opstel wordt niet meer voorgeschreven.**
- * **Werkmateriaal wordt weer 'bron' genoemd, maar blijft in het nu gebruikelijke (kleine) lettertype aangegeven.**
- * **De twee boekjes, één voor het bronnenmateriaal, één voor de vragen, blijven.**
- * **Sommige 'bronnen' in het examen blijken ook in enkele examenkaternen voor te komen. Dit is niet te vermijden, daar de examens gemaakt worden voor het verschijnen van de katernen.**

Een dringend advies!!!

Laat uw leerlingen de examens van de laatste twee jaar zien om te wennen aan de lay-out en de twee boekjes. Dan weten zij tenminste waar zij aan toe zijn.

Hélène Budé

Studiereis naar Japan

Elk jaar stelt de Japanse ambassade enige beurzen beschikbaar voor een studiereis van twee weken naar Japan voor werkende docenten jonger dan 50 jaar. Geïnteresseerden moeten tijdig solliciteren middels een aantal formulieren.

Omdat de oproep en de formulieren de VGN vaak zo laat bereiken dat onmiddellijke actie geboden is, lijkt het ons een goede zaak dat leden die in aanmerking willen komen voor een beurs dit melden bij de tweede secretaris van de VGN. Op het moment dat het bestuur beschikt over de exacte informatie zullen de formulieren aan de belangstellenden worden toegezonden.

Waarschijnlijk ten overvloede willen wij iedereen erop wijzen dat het VGN bestuur geen enkele invloed heeft op de toewijzing van de beurzen. Die geschiedt door de Japanse Ambassade.

VGN bestuur

WIEG Mededelingen

De WIEG heeft van het ministerie van onderwijs toestemming gehad om weer een jaar door te gaan tot augustus 1994. Hoewel we tevreden zijn over de erkenning van het belang van onze werkzaamheden, zijn we

EINDEXAMEN 1997-1998

Het is nog lang geen 1997 maar toch moet er al binnenkort een voorstel ingeleverd worden voor een nieuw eindexamenonderwerp voor het schooljaar 1997/1998.

**Heeft u voorstellen, neem dan contact op met:
Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester
Quintuslaan 4
9722 RV Groningen
Tel. 050-270099/635997
U kunt ook het voorstel - uitgewerkt op een A-4 tje - naar Mw. Veldhuis opsturen.**

toch niet blij. In de opdracht van de WIEG staat dat wij ook de evaluatie van het examen moeten uitvoeren en dat kan uiteraard niet voor augustus 1994. Wij zullen hier in de loop van het jaar opnieuw over moeten praten.

De drie extra voorlichtingsbijeenkomsten die de WIEG begin november heeft georganiseerd hebben opnieuw onverwacht grote belangstelling gekregen. Hadden wij gedacht dat wij met de 1250 deelnemers bij de voorlichtingsbijeenkomsten van afgelopen schooljaar nagenoeg iedereen gehad hadden, bij de aanmelding voor november bleek opnieuw grote belangstelling. Om niemand teleur te stellen hebben we iedereen maar uitgenodigd, al werden zo de bijeenkomsten wel massaal en moest er op het laatste moment hier en daar wat geïmproviseerd worden.

Inmiddels zijn we begonnen met inventariseren en initiëren van mogelijkheden voor schoolonderzoeken nieuwe stijl.

De SLO komt met een onderwerp over de verzorgingsstaat, speciaal gericht op MAVO/VBO. Met het Comité 4 en 5 mei wordt gekeken naar een onderwerp over grondrechten. Beide onderwerpen moeten dan gebruikt kunnen worden voor staatsinrichting. Ook voor geschiedenis zijn er een aantal ideeën en zijn er door anderen ook een aantal onderwerpen met of zonder materiaal aangedragen.

Wij willen in de komende maanden opnieuw contact hebben met de uitgevers om verder te praten over hun

activiteiten voor geschiedenis en staatsinrichting in de bovenbouw.

De afgelopen maanden hebben wij contact gehad met de staatsexamen commissie. Uit binnenkomende brieven en telefoontjes bleek er zowel onder examinatoren als geëxamineerden grote onduidelijkheid te bestaan. Voor zover wij kunnen waarnemen lijken de problemen nu opgelost.

Wij blijven ook dit jaar aanspreekpunt voor alles wat betrekking heeft op het examen. U kunt ons altijd bellen.

Namens de WIEG,
Joke van der Leeuw-Roord

De activiteiten voor EUROCLIO draaien op volle toeren. De conferentie in Glasgow heeft een overweldigende intekening (ruim 60), het is zelfs de vraag of alle aanvragers geplaatst kunnen worden. Opnieuw een duidelijk bewijs dat onderwijskundige vernieuwing veel belangstelling heeft en dat mensen graag nascholen op dit gebied.

De conferentie over de Eerste Wereldoorlog is eveneens een succes, het maximum aantal aanmeldingen (25) hiervoor is binnen. Op dit moment zijn we hard bezig met de praktische en inhoudelijke organisatie.

Hélène en ik zijn inmiddels in gesprek over een project volgend jaar met Duitsland, en zouden graag ook een project bijvoorbeeld met de Denen of de Engelsen opzetten. Daarnaast wordt er in groter Europees verband ook aan lerarenconferenties gewerkt.

De afgelopen maand en de komende tijd is vooral Duitsland ons reisdoel. De afwijzing van de Duitsers om aan Euroclio mee te doen zat ons behoorlijk dwars. Wij hebben dan ook veel moeite gedaan om inzicht te verkrijgen in de redenen van hun weigering en de manier waarop wij hen uiteindelijk van hun ongelijk zouden kunnen overtuigen. Bij ons bezoek aan de jaarvergadering van de docenten geschiedenis van Neder-Saksen hebben we over de toekomstige deelname van de Duitse organisatie gelukkig een buitengewoon positief gesprek gehad.

Naast onze bezoeken aan Duitsland

hebben wij de afgelopen periode een bezoek gebracht aan Denemarken. Op de jaarvergadering van de Deense geschiedenisdocenten hebben wij het bestaan van Euroclio toegelicht en hebben de kans gehad ruim met onze Deense collega's van gedachten te wisselen.

Buitengewoon opvallend was de tevredenheid van de Deense docenten, die alleen in de bovenbouw werkzaam zijn. De basisschool in Denemarken gaat tot 15 jaar en de docenten die daar werkzaam zijn, zijn geen vakdeskundigen. Geschiedenis is in de Deense scholen bijna het gehele curriculum verplicht. Op de gymnasia en scholen voor hoger algemeen onderwijs (40%) van de scholen en op 20% van het beroepsonderwijs voor 15 - 18 is geschiedenis verplicht (3 uur oerweek). Docenten werken gemiddeld 18 uur van 45 minuten in de klas en hebben buitengewone goede outillage om daarnaast werkzaamheden als voorbereiding en het maken van nieuw lesmateriaal uit te voeren.

Wij kregen de gelegenheid 2 verschillende lessen in de eindexamen klassen bij te wonen, die speciaal voor ons in het Engels werden gehouden. Wat ons tijdens deze lessen opviel was naast de buitengewoon hoge kwaliteit van zowel het Engels als geschiedenis was de ontpannen werksfeer in de klassen. Het nagenoeg ontbreken de bel, het toegestaan zijn van eten en drinken zorgde niet voor chaos of rommel maar droegen bij een aangenaam werkklimaat. Ook blijkt telkens weer er valt nog veel te leren!

JvdL-R en HB-J

thema's en aspecten, zoals die in de stofomschrijving zijn uiteengezet. In de keuzelijst zijn behalve naslagwerken, kronieken en overzichtswerken ook publicaties opgenomen die informeren over sociale geschiedenis, de Duitse identiteit, het historisch besef en het Duitslandbeeld.

Indeling

- 1 Nachschlagwerke
- 2 Chroniken
- 3 Gesamtdarstellungen 'Deutsche Geschichte'
- 4 Weimarer Republik
- 5 Drittes Reich
 - 5.1 Widerstand im Dritten Reich
- 6 Deutschland nach 1945
 - 6.1 Gesamtdarstellungen
 - 6.2 Nachwirkungen des Drittes Reiches
 - 6.3 Gründungsjahre der Bundesrepublik und der DDR
 - 6.4 Politisches System und politische Kultur der Bundesrepublik
 - 6.5 Wiedervereinigung
- 7 Sozialgeschichte
- 8 National- und Geschichtsbewusstsein
- 9 Deutschlandbild
- 10 Bildmaterial
- 11 Audio-visuelles Material

De keuzelijst is schriftelijk te bestellen bij:

Goethe-Institut
Herengracht 470
1017 CA Amsterdam
o.v.v. Parlementaire Democratie

Vermeld duidelijk uw naam, adres, postcode en de naam van uw school, alsmede het gewenste aantal exemplaren.

De keuzelijst is geheel gratis!

BOEKEN GEVRAAGD

Door fusie is mijn baan als geschiedenisleraar (ik ben 44 en heb 18 jaar ondervinding) onzeker geworden.

Het wachtgeld-rijen lijkt mij niet zo aantrekkelijk. Een antiquariaat, gespecialiseerd in geschiedenis lijkt mij een beter alternatief. De ruimte heb ik al, nu nog de collectie!

Moet er niet plaats gemaakt worden voor nieuwe boeken, zijn er boeken die u eigenlijk toch niet meer inkijkt? Of die doos op zolder? Weet u misschien iemand die wat geschiedenisboeken weg wil doen?

Ik kan er misschien iets mee doen. Tegen een vergoeding natuurlijk.

Belt u eens voor een afspraak: 04920-46101.

'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871-1990'

Ter voorbereiding van het eindexamenonderwerp voor de jaren 1993/1994 en 1994/1995 heeft de bibliotheek van het Goethe-Institut in Amsterdam voor geïnteresseerde docenten een geannoteerde keuzelijst samengesteld. Deze selectie van boektitels, audiovisueel materiaal en 'grijze literatuur' uit de vestigingen in Rotterdam en Amsterdam biedt inzicht in de verschillende periodes.

Stichting Film en Wetenschap

'Deutschland in Film'

In de KLEIOKRANT van juni kondigde de Stichting Film en Wetenschap het verschijnen aan van een videoband met oorspronkelijk visueel bronnenmateriaal met betrekking tot het eindexamenonderwerp 'Duitsland'.

Aan de totstandkoming van de band en het bijbehorende docentmateriaal is hard gewerkt. Op de VGN-nascholingsdag in Leiden kon SFW al wat ruw materiaal laten zien en een deel van de begeleidende teksten. Maar door allerlei problemen met

het vrijkrijgen van de rechten van het op te nemen filmmateriaal is het een en ander nu pas (eind november) klaar gekomen.

De volgende fragmenten zijn opgenomen:

* Keizerrijk: Die Besuchsfahrt des Zeppelin III in das Rheinisch-Westfälische Industrie-gebiet (1909), Beerdigung der 120 Opfer der Grubenkatastrophe auf Zeche Lothringen (12-8-1912), Festzug und Parade anlässlich der 25jährigen Jubelfeier des Artillerievereins in Duisburg-Meiderich (28-6-1914)

* Weimarrepubliek: Wohin wir treiben (1928), een verkiezingsfilm van de Deutsch Nationale Volks Partei

* Derde Rijk: fragmenten uit Der Grosse König (Veit Harlan, 1941), een van de Fredericus films uit de UFA-stal van Joseph Goebbels

* Periode na 1945: twee 'Wochenschauen' uit 1948: Welt im Film (geallieerd bioscoopjournaal, te zien in bioscopen in de westelijke Brits-Amerikaanse bezettingszones) en Der Augenzeuge (Duits bioscoopjournaal gedistribueerd over de bioscopen in het door de Sovjet-Unie bezette deel van Duitsland)

Waar nodig is het materiaal ondertiteld!

Prijs: f49,50 (exclusief portokosten). Bestellingen: stuur een briefkaart met het gewenste aantal exemplaren, naam van de docent, naam en adres van de school, naar Stichting Film en Wetenschap Zeeburgerkade 8 1019 HA Amsterdam (Tel. 020-6652966/ Fax 020-6659086).

Stichting Februari 1941

Subsidieregeling museum-bezoek 1993/1994

Gezien de grote belangstelling voor de in het vorige schooljaar ontworpen subsidieregeling voor klassikaal schoolbezoek aan oorlogs- en verzetsmusea heeft het bestuur van de Stichting Februari 1941 besloten de regeling te continueren. Ook in dit schooljaar zullen dus alle scholen voor VO in den lande bij klassikaal leerlingenbezoek aan - naar keuze - het Verzetmuseum Amsterdam, het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, het Bevrijdingsmuseum 1944 te Groesbeek, het Verzetmuseum Friesland te Leeuwarden of het

Nederlands Nationaal Oorlogs- en Verzetmuseum te Overloon van bedoelde subsidieregeling gebruik kunnen maken.

Er kan dit jaar éénmaal per school of SG een financiële tegemoetkoming aangevraagd worden. De vergoeding bestrijkt de kosten van het huren van een bus, voor zover die meer bedragen dan f100,- tot een maximum van f500,- per bus. Per school of SG zullen ten hoogste de kosten van twee bussen voor vergoeding in aanmerking komen, bij een minimale deelname van 40 leerlingen per bus.

Subsidie-aanvragen (voorafgaand aan het bezoek) en eventuele verzoeken om nadere inlichtingen kunt u richten aan:

Stichting Februari 1941, Bureau Museumproject, Kennemerweg 1, 2042 XT Zandvoort.

(Gaarne bijsluiting van een aan de betrokken onderwijsinstelling geadresseerde enveloppe.)

De Stichting heeft geld voor 330 autobussen. Dus wees er snel bij!!!

De activiteiten van de Stichting worden mede mogelijk gemaakt door de opbrengsten van Giro- en BankLoterij. Deelname aan Giro Loterij en Bank Loterij worden daarom van harte aanbevolen.

Vakbondsmuseum Amsterdam

Nico Visscher Cartoonist in ambtenaren-land

De Groninger Nico Visscher levert al meer dan dertig jaar commentaar op het nieuws van elke dag. In het *Nieuwsblad van het Noorden* en ook in andere bladen neemt hij de politiek op de korrel.

Gedurende achttien jaar publiceert hij zijn 'cartoons in ambtenaren-land' in *Commentaar*, het tweewekelijkse blad van de Centrale van Middelbare en Hogere Functionarissen.

Op de tentoonstelling is een selectie van de cartoons van de afgelopen vijf jaar te zien.

Nationaal Vakbondsmuseum
Henri Polaklaan 9
1018 CP Amsterdam

Zuidhollands Verzetmuseum

Adolf Aussenberg en Theresienstadt 14 oktober 1993 tot 6 maart 1994

Adolf Aussenberg was een Tsjechisch-joodse kunstenaar die van 1942 tot het najaar van 1944 in Theresienstadt gevangen zat. Daarna werd hij naar Auschwitz gedeporteerd, waarvan hij niet meer is teruggekomen. Het enige wat er van hem overbleef waren enkele tekeningen. Onlangs zijn echter een groot aantal werken van hem opgedoken in een Nederlands antiquariaat. De tentoonstelling is gewijd aan deze tekeningen, waarop Aussenberg het leven in Theresienstadt vastlegde. Tevens wordt met foto's, schilderijen en objecten een indruk gegeven van het kamp; een heel typisch kamp waar voor joden meer was toegestaan dan elders en dat door de Duitsers werd gebruikt als reclame voor 'joodse nederzettingen'.

De bewoners maakten onder druk de film *Theresienstadt. Ein dokumentar-film aus dem jüdischen Siedlungsgebiet*. Deze film wordt ook vertoond.

Bij de tentoonstelling is een boekje met tekeningen van Adolf Aussenberg uitgegeven.

Zuidhollands Verzetmuseum
Turfmarkt 30
2801 HA Gouda

Den Haag

Liefde, list en lijden tentoonstelling van historiestukken 6 nov. t/m 20 feb.

Eeuwenlang vormden mythologische en bijbelverhalen, historische gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis en uit de klassieke oudheid een bron van inspiratie voor kunstenaars. De gewijde of profane vertellingen spelen bij ons geen rol meer, maar nog tot in de 19e eeuw maakten zij deel uit van het dagelijks leven. Men kende de verhalen en liet zich portretteren als persoon uit het Oude Testament, klassiek liefdespaar of historische held(in).

Het Mauritshuis bezit een uitgebreide collectie van dergelijke historiestukken, die hier vertoond wordt gegroepeerd in de volgende thema's: leven en lijden, lust en liefde, list en bedrog en geloof en ongeloof.

Bij de tentoonstelling hoort een catalogus waarin de werken in kleur/zwart wit zijn afgedrukt voorzien van een inleidend essay (ca. 350 blz., prijs f65,-) en voor leerlingen van het VO en MBO is een informatiepakket verkrijgbaar.

Landelijk Servicebureau Ontwikkelings-educatie

Mondiale wandeltocht

De LSO heeft een mondiale wandeltocht ontwikkeld die in aangepaste versie in iedere plaats gehouden kan worden.

Iets voor u?

Laat leerlingen aan de hand van hun eigen omgeving zien hoe dichtbij de Derde Wereld is en dat er al eeuwen een relatie bestaat tussen noord en zuid. Een snackbar, een koffieshop, een tabakswinkel, een confectiezaak met goedkope kleding uit de

'lage-loon-landen', een apotheek, een groentezaak, een reisbureau, straatmeubilair van hardhout ... dat zijn zaken die overal te vinden zijn.

Als concreet voorbeeld dient de tocht door de stad Groningen. Een leerlingenbrochure van 32 bladzijden bevat de routebeschrijving, informatie bij de objecten, opdrachten en veel illustraties. Er hoort een docentenhandleiding bij, gericht op de basisvorming. Speciaal voor gebruik elders is een lange lijst van mogelijke objecten opgenomen en informatie over wat zij met de Derde Wereld te maken hebben.

Bij het pakket hoort een diskette in WP5.1 met alle teksten, zodat u gemakkelijk uw eigen tocht op schrift kunt stellen.

Het pakket, inclusief diskette kost f40,- exclusief verzendkosten. Verdere informatie en bestellingen bij:

LSO, Oostenburgervoorstraat 90, 1018 MR Amsterdam. Tel. 020-6204815.

**ZONDER DERDE WERELD
GEEN PATATJE PINDA**

Historisch Museum

**'Je handen stonden
nooit stil'**

Tot 1 april is een tentoonstelling te bezichtigen over boeren vrouwen in de jaren 30. Er wordt een beeld

gegeven van de zeer diverse werkzaamheden die iedere dag in een vast rythme terugkwamen op de boerderij: in huis, op het erf en in de stallen, in de moestuin. Ook het conserveren van voedsel en het maken van kleding maakten deel uit van de taken van de boerin.

Dat alles speelde zich af in een nogal geïsoleerde positie - de tentoonstelling beslaat immers voornamelijk de jaren 30.

Het museum is in de wintermaanden alleen op zondag geopend van 13.00 tot 17.00 uur en wanneer het iets mocht zijn voor leerlingen: voor bezoek met een groep door de week kunt u een afspraak maken.

Historisch Museum
Haarlemmermeer
Kruisweg 1403
2132 MD Hoofddorp
Tel. 02503-20437 (museum)/14356 (secretariaat).

OMO-reis naar India

**Reis mee met Moghuls en
Maharadja's**

Nico Stam organiseert in de krokusvakantie van 1994 een 9-daagse studiereis naar India.

Week 7: zat. 12 t/m zo. 20 februari - de vakantie van regio Zuid

Week 9: zat. 26 febr. t/m zo. 6 maart - voorjaarsvakantie Midden en Noord

U bezoekt het gebied van de Moghuls en Maharadja's met verschillende steden en stadjes waaronder Delhi, Nawalgarh, Mandawa, Dunlod, Jaipur, Amber, Fatehpur Sigri en Agra (Taj Mahal!).

KLEIO ZOEKT REDACTEUREN

De redactie van KLEIO zoekt nieuwe leden.

Idealiter bestaat de redactie uit circa tien personen, verspreid over het hoger onderwijs (universiteit en lerarenopleidingen), het voortgezet onderwijs en de journalistieke wereld. Daarnaast proberen wij ook te letten op een goede geografische spreiding en een redelijke man/vrouwverhouding.

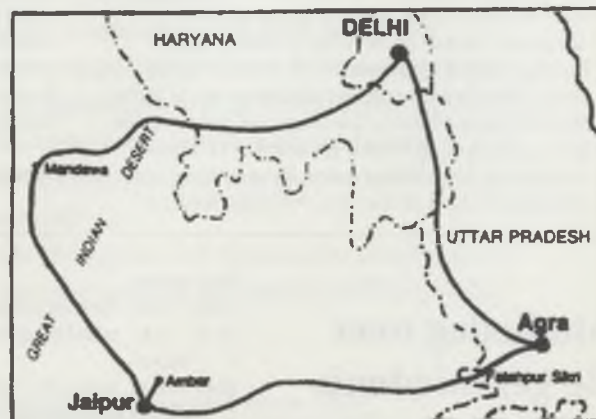
We zijn op zoek naar mensen, die veel willen schrijven en goede ideeën hebben over de inhoud van het blad.

Het is de bedoeling dat je bereid bent minstens drie jaar in de redactie plaats te nemen. Toekomstige redactieleden moeten lid zijn van de VGN.

Op korte termijn is er plaats voor twee nieuwe redacteuren.

Wij stellen het zeer op prijs als de KLEIO-lezers ons attenderen op mogelijke kandidaten. Zelf reageren mag natuurlijk ook.

Je kunt contact opnemen met de voorzitter van de redactie, Wim Rongen, tel. 030-892580.

De reis kost vanaf f2170,-.
Inlichtingen bij Nico Stam.
Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen.
Tel. 01623-20856.

**uw partner voor edukatieve reizen
LID ANVR/SGR**

EUROPA SPECIAAL REIZEN

**meer dan 25 jaar maatwerk voor het onderwijs!
budgettours voor besloten groepen naar o.a.:**

5-daagse PRAAG vanaf fl. 212,- pp

3-daagse PARIJS vanaf fl. 158,- pp

4-daagse LONDEN vanaf fl. 182,- pp

6-daagse KRAKOW vanaf fl. 298,- pp

6-daagse WENEN-BUDAPEST vanaf fl. 238,- pp

voor informatie en een geheel vrijblijvende offerte:

**Julianalaan 4 - 3722 GP Bilthoven
Tel.: 030-287034 Fax: 030-281034**

Nascholing

De studiedag op 25 september in Leiden

Hoe groot de behoefte aan scholing over het nieuwe examenonderwerp 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871-1990' is, bleek weer eens op 25 september j.l. in Leiden. Ruim 500 docenten bezochten de door de VGN en het coördinaat nascholing van de RU Leiden georganiseerde studiedag.

Vanwege het grote aantal aanmeldingen, de jaarlijkse studiedag in Ridderkerk en Leiden werd nu gecombineerd gehouden, waren de deelnemers in groepen verdeeld. Iedereen kon vijf lezingen bijwonen. Verder ontvingen alle deelnemers een syllabus, waarin een aantal onderdelen van de stofomschrijving verder was uitgewerkt en een hoeveelheid oefenmateriaal, deels met vragen, was opgenomen.

Naast de toespraak van ambassadeur K.J. Citron waren er in totaal zeven lezingen: J.C. Hess over de Republiek van Weimar, C. Lorenz over het Keizerrijk, W. Melching over de Duits-Duitse betrekkingen tussen 1949 en 1990, J.T. Minderaa over het Derde Rijk, F. Wielenga sprak over Adenauer, Brandt en de 'stille revolutie' in de Bondsrepubliek Duitsland, H.W. von der Dunk vroeg zich af waarom de ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland verlopen is zoals het gegaan is en de Duitse gastspreker O. Dann maakte een vergelijking tussen de vereniging van Duitsland in 1871 en die van 1990 (Zijn lezing is

afgedrukt in dit nummer van KLEIO.) Het waren allemaal deskundigen op het gebied waarover zij spraken en over het algemeen waren het ook onderhoudende lezingen.

Degene die zich al behoorlijk verdiept had in de examenstof hoorde niet zoveel nieuws. Lorenz' verhaal bijvoorbeeld was een samenvatting van van zijn artikel in de bundel van Hess en Wielenga (red.) *Duitsland en de democratie 1871-1990* (besproken in KLEIO 93/4). Het blijft echter altijd aardig om een bepaald verhaal ook te horen en het daarna met collega's na te bespreken. Persoonlijk vind ik vijf lezingen op een dag overigens wat veel van het goede. Misschien is het nascholingeffect groter als je als deelnemer zelf wat meer doet dan alleen maar luisteren. Je zou, denk ik, wat meer met het aangeboden materiaal moeten kunnen doen.

Iedere deelnemer kon voor het luttele bedrag van f5,00 drie titels van de literatuurlijst van de stofomschrijving bestellen. Het aantal bestellingen was echter helaas groter dan de voorradige boeken zodat ik slechts met één van de twee delen Klessmann naar huis ging.

Wim Rongen

Basisvorming 2: Omgaan met onderzoeksvaardigheden

In vier bijeenkomsten (vanaf 19 januari) leren cursisten op praktische wijze hoe zij hun leerlingen vertrouwd kunnen maken met het kern-doel 'Leerlingen kunnen informatie verzamelen en ordenen (...) de resultaten daarvan afrondend presenteren'. Cursus- en materiaalkosten f130,-.

Cursus bovenbouw: Omgaan met structuurbegrippen en vaardigheden

In vier bijeenkomsten (vanaf 26 januari) leren cursisten op praktische wijze hoe zij hun leerlingen stapsgewijs vertrouwd kunnen maken met structuurbegrippen en vaardigheden in verband met schoolonderzoek en CE.

Kosten f130,-.

Alle cursussen worden gehouden op woensdagmiddag.

Nadere informatie en aanmelding bij het Bureau Nascholing (tel. 013-394403).

Inhoudelijke informatie bij de cursusleider, T.F. van der Geugten (tel. 013-394475/704227).

Studiedag over de geschiedenis van mensen in oorlog

Zaterdag 11 december
Legermuseum
Korte Geer 1
Delft

De historische belangstelling voor 'oorlog' bestrijkt tegenwoordig een breder gebied dan alleen dat van veldslagen, generaals en wapentuig. Het dagelijks leven onder oorlogsomstandigheden, de invloed op de kunst, de rol van vrouwen in de oorlog, of de collectieve en individuele beeldvorming over oorlogen in heden en verleden: het zijn stuk voor stuk onderwerpen die bestudeerd worden.

Het doel van deze studiedag is de 'andere' geschiedschrijving voor te stellen aan een publiek van vakgenoten en belangstellenden.

Programma

10.00 - 10.30 ontvangst met koffie
10.30 - 10.45 inleiding door J.A. de Moor
10.45 - 11.30 prof.dr. G. Teitler
'Stand van zaken: van krijgs-naar militaire geschiedenis'
11.30 - 12.15 mw.dr. J. Withuis
'Sekse en oorlog. Nederlandse vrouwen in de Tweede Wereldoorlog en erna'

12.15 - 13.30 Lunch

Tijdens deze pauze is er gelegenheid om de collectie van het museum en de bibliotheek te bekijken.

13.30 - 14.15 mw. I. Bramsen
'Oorlogsveteranen: psychische gevolgen, vijftig jaar later'
14.15 - 15.00 A. van der Velden 'De Eerste Wereldoorlog en het politieke theater van Erwin Piscator, 1920-1931'
15.00 - 15.15 pauze
15.15 - 16.00 mw. C. Homan 'Van peace-keeping naar peace-enforcing?'

Aansluitend discussie naar aanleiding van de laatste lezing, waaraan o.a. dr. Faber en prof. Teitler zullen deelnemen.

De dag kost f45,- (studenten f35,-), koffie, thee en lunch zijn inbegrepen. U kunt u telefonisch aanmelden, het bedrag betaalt u dan ter plekke, bij: Stichting Historisch Platform tel. 020-5484966.

Hogeschool Katholieke Leergangen Tilburg

Nascholingsaanbod januari-april 1994

Basisvorming 1:

Opzetten van een vakwerkplan
In drie bijeenkomsten (vanaf 12 januari) leert u praktisch en doelgericht hoe het vak een schooleigen vorm te geven met het (al op veel scholen gebruikte) HOZN/HKLT-VWP model (op diskette).

Cursus- en materiaalkosten f110,-.

NACEE

Beurzen voor de VS

In het schooljaar 1994-1995 zijn er vier beurzen beschikbaar voor uitwisseling van eerstegraads docenten Vwo en Hbo (minstens 80% lestaak) gedurende het hele schooljaar met behoud van het Nederlandse salaris en de secundaire arbeidsvoorwaarden. Het beursbedrag dekt tevens reiskosten van de bursaal en zijn gezin.

Voelt u voor zoiets (zie ook het artikel van M. van Gastel in KLEIO 1992/5 'Geschiedenisdocent in Amerika. Toch wel even anders') dan moet u zich voor 15 december aanmelden.

Verdere inlichtingen (ook over beurzen voor voortgezet onderzoek, promotieonderzoek, vervolgstudie en fellowships) en aanmeldingsformulieren kunt u aanvragen bij: NACEE
Herengracht 430.
1017 BZ Amsterdam.
Tel. 020-6275421.

In de zomer van 1994 met de VGN Naar de Verenigde Staten

18-daagse studiereis naar New York, Washington, Boston en Philadelphia in de zomervakantie van 1994 (20 juli - 6 augustus)
De mogelijkheid bestaat om het verblijf te verlengen!

Thema van deze boeiende reis: DE AMERIKAANSE CONSTITUTIE AAN HET WERK

In dit kader zullen o.a. bezoeken worden gebracht aan het Congres, het Witte Huis, het Hooggerechtshof en de hoofdkwartieren van de Democraten en Republikeinen. En hoewel de VN strikt genomen niet in het kader van de reis past, menen wij dat toch - zeker gezien de huidige wereldproblematiek - een bezoek aan dit instituut niet mag ontbreken.

Vanuit Nederland zal mr. D.H.M. Meuwissen meegaan. Hij is hoogleraar Vergelijkend Staatsrecht aan de RU Groningen en tevens verbonden aan het Instituut voor American Studies aldaar. Tijdens de reis zal hij enkele inleidingen verzorgen. Maar denk niet dat wij de geschiedenis vergeten: Ellis Island, het historisch museum van de stad New York, ontmoetingen met Amerikaanse historici, de Plimoth Plantation in Plymouth, het Holocaust Museum in Washington staan onder andere op het programma.

De groep bestaat uit maximaal 30 personen.

De reissom zal circa f3900,- bedragen. Niet-VGN-leden betalen f100,- meer.

De toeslag voor een eenpersoonskamer bedraagt f815,-.

In de reissom is begrepen: de vliegreis Amsterdam-New York v.v., transfers, vervoer in het kader van het programma, excursies volgens het programma, entreegelden, fooienpot, luchthavenbelasting, hotelovernachtingen op basis van tweepersoonskamers met douche of bad en toilet.

Niet inbegrepen zijn: annulerings- en reisverzekering, maaltij-

den (ontbijt en lunch ca. f15,-/ diner ca. f30,-), facultatieve excursies, persoonlijke uitgaven.

Deze unieke reis is ontworpen door de Didactiek- en Activiteitencommissie van de VGN en zal in de VS georganiseerd en begeleid worden door de United States Information Agency in Washington. De Amerikaanse Ambassade in Den Haag speelde bij de opzet van het programma een bemiddelende en informerende rol.

Dit alles en de inbreng van prof. Meuwissen staan garant voor een perfect georganiseerde en inhoudelijk zeer hoogstaande reis.

De inschrijvingstermijn loopt tot 1 maart 1994.

Gelet op het beperkte aantal plaatsen geldt: wie het eerst komt, het eerst maalt ...

Plaatsing geschiedt op volgorde van binnenkomst van uw aanbetaling.

U kunt zich per briefkaart of telefonisch aanmelden bij mw. T. de Danschutter, Van Deysselllaan 40, 9721 WV Groningen. Tel. 050-251298.

Een aanbetaling van f250,- per persoon geldt als bewijs van inschrijving.

U kunt dit bedrag overmaken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag, onder vermelding van 'VS 94'.

Nadere mededelingen over de reis, het programma, de preciese reissom en de verdere betaling krijgt u toegezonden.

Er wordt van te voren nog een voorlichtingsdag georganiseerd! Deze zal in mei of juni 1994 plaatsvinden. U krijgt bericht!

LIJST VAN COMMISSIES EN AFDELINGSSECRETARISSEN

• Commissie PABO

F. Kolen, *voorzitter*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.
J. Schmiermann, *secretaris*, Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek. Tel. 08891-71636.
A. van Zeyl, *penningmeester*, Verhoevenstraat 37, 2291 RN Wateringen. Tel. 01742-3809.
Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.
Mw. M. du Jour, Dibbetstraat 41, 2518 PN Den Haag. Tel. 070-3651027.
Mw. F. van der Meer, Grevelingen 90, 1826 AP Alkmaar. Tel. 072-611297.

• Commissie Havo/Vwo

Mw. A. Biezen-Hurkmans, *voorzitter*, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.
L. Dalhuisen, Kortenaerlaan 18, 2121 XK Bennebroek. Tel. 02502-49441.
E. Roest, Molengaarde 6, 6983 BG Doesburg. Tel. 08334-76937.
T.J. Dankert, Swarte Ryth 3, 9354 XE Zevenhuizen. Tel. 05943-2207.
Mw. K. Wamelink, Prins Hendrikstraat 158, 7571 BW Oldenzaal. Tel. 05410-22289.
E.B.E.M. Ruesen, Zwaluw 12, 8103 AR Raalte. Tel. 05720-57388.
F.R. Kat, Jendesstraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-1686.
Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807-12298.

• Commissie Mavo/Vbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.
P. Stuart, *secretaris*, Archipel 16-20, 8224 GH Lelystad. Tel. 03200-30891.
J. de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.
Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 CT Bergen op Zoom. Tel. 01640-37998.
A. Kampen, Prins Bernhardlaan 71, 2741 DM Waddinxveen. Tel. 01828-17809.
T. Poot, Indigoblauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079-611617.
R. Hendriks, Middenweg 83, 1098 AG Amsterdam. Tel. 020-6682237.

• Commissie Bavo

Annemieke Hijink, *voorzitter*, Gasthuisstraat 52, 4811 MH Breda. Tel. 076-201887.
Dirk van der Meer, *secretaris*, Bolstraat 9bis, 3581 WS Utrecht. Tel. 030-521126.
Marie-jes Boonekamp-Wingen, Notgerusweg 23, 6212 BJ Maastricht. Tel. 043-211534.
Piet Niemeijer, Sperwerstraat 92, 3362 ER Sliedrecht. Tel. 01840-16226.
Loek Jansen, Ananasstraat 1, 6543 ZH Nijmegen. Tel. 080-786877.
Pieter Vlaanderen, Duivenkamp 661, 3607 VA Maarssen. Tel. 03465-71354.
Fax 03465-61384.
Kerstin Wamelink, Prins Hendrikstraat 158, 7571 BW Oldenzaal. Tel. 05410-22289.

• Didactiek- en activiteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeyer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-1424.
H. Kummerer, *secretaris*, Jan van Eyckgracht 79,

5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9501 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
R. Soeter, Cayennedreef 23, 3563 SB Utrecht. Tel. 030-612710.
Mw. T. de Danschutter, Van Deyssellaan 40, 9721 WV Groningen. Tel. 050-251298.
Mw. M. Braams, Parelvisserpad 35, 3816 EP Amersfoort. Tel. 033-758702.

• Commissie Volwasseneneducatie

Mw. A. van Bekkum, *voorzitter*, Molvense erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040-834364.
Mw. M. Vencken-Martens, *secretaris/penningmeester*, Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.
M. Otten, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750-42160.
Mw. I. Attema, Transvaalweg 29, 1092 JL Amsterdam. Tel. 020-931572.
Mw. I. Mentink, De Wuurde 7, 6662 ZE Elst. Tel. 08819-72233.

• Commissie Cliomatica

J. Snijders, *voorzitter*, Churchilllaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-72972.
P.H.A. van Drunen, *secretaris*, Bruykersstraat 32, 3237 AB Vierpolders. Tel. 01810-16591.
M.G. Harreman, Bezuidenhoutseweg 129, 2594 AE Den Haag. Tel. 070-3853612.
Mw. H.E. Hey, Naarderweg 4, 3891 DK Zeewolde. Tel. 03242-3633.
A. van der Kaap, Weemhoffhorst 40, 7531 GG Enschede. Tel. 053-337280.
A. Mens, Vaartdreef 94, 2724 GH Zoetermeer. Tel. 079-412379.
A.J. Meijer, Diamant 14, 1703 EV Heerhugowaard. Tel. 2207-13300.
M.A. Otten, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750-42160.
P. Lückert, Gr. Johanlaan 8, 3434 SG Nieuwegein. Tel. 03402-64710.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Bregje Pel, *voorzitter*, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.
Janneke Riksen, *secretaris*, Schepenenlaan 79, 8014 JC Zwolle. Tel. 038-660935.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Normandië 164, 3524 RM Utrecht. Tel. 030-802130.
Marianne Zewald, Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem. Tel. 023-283325.
Ellen Marrenga, Lange Leidsedwardsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.
Zonneke Matthee, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-215873.
Riemke Leusink, Dr. J.P. Heyelaan 4, 3818 GT Amersfoort. Tel. 033-630996.
Anneke Ribberink, J.S. Bachstraat 20, 3533 XC Utrecht. Tel. 030-945573.

• Onderwijsadviescommissie

P. van Leeuwen, *voorzitter*, Everdrift 4, 5431 LV Cuyk. Tel. 08850-14598.

W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch. Tel. 073-417822.
Mw. P. van Aken-Rens, Hoogwerflaan 19, 2594 BH Den Haag. Tel. 070-385974.
C. Weltevrede, Driehoek 72, 3328 KJ Dordrecht. Tel. 078-178288.
Mw. J. van der Meer, Linnaeusparkweg 34, 1098 EC Amsterdam. Tel. 020-6923423.
J.G.A.M. Timmermans, Wolwevershaven 14, 3311 AV Dordrecht. Tel. 078-312408.

• Redactie KLEIO

W. Rongen, *voorzitter*, Antillen 4, 3524 EZ Utrecht. Tel. 030-892580.
J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490-60987.
Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.
D. Verkuil, Eemnesserweg 35, 1221 CS Hilversum. Tel. 035-857499.
R. Slotboom, Walcheren 137, 3524 ZS Utrecht. Tel. 030-895982.
J.L.G. van Oudheusden, Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk. Tel. 04160-37430.
Mw.C.L. Peucker-Martin, Broederplein 35, 3703 CD Zeist. Tel. 03404-22769.
H.S.J. Jansen, Hatertseweg 463, 6533 GH Nijmegen. Tel. 080-553484.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Quintuslaan 4, 9722 RV Groningen. Tel. 050-270099/635997.
E. Boerhout, Merwedekade 133, 3522 JA Utrecht. Tel. 030-800552.
Mw. J. van der Meer, Linnaeusparkweg 34, 1098 EC Amsterdam. Tel. 020-6923423.
N. Koek, Van Oldebarneveldstraat 31, 2334 AD Leiden. Tel. 071-172818.
R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038-652523.

• Afdelingssecretarissen

Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.
Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (OV.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Rotterdam. C.J. Renes, Hoeksekade 53, 2661 CJ Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.